

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Αναστάσιος Στέφος, Εμμανουήλ Στεργιούλης,
Γεωργία Χαριτίδου

ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ:

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Α', Β', Γ' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

2. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Αρχές Ο ελληνικός φιλοσοφικός στοχασμός γεννήθηκε τον 6ο αι. π.Χ. και αναπτύχθηκε σε δύο περιοχές στην περιφέρεια του Ελληνισμού: τη Μικρά Ασία και το δυτικό τμήμα του ελληνικού κόσμου (Νότια Ιταλία και Σικελία).

Οι πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας ήταν εστίες έντονης πνευματικής δραστηριότητας και κέντρα κοινωνικοπολιτικών αντιπαραθέσεων. Οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας αγαπούσαν και ευνοούσαν τη θεωρητική σκέψη, γιατί είχαν λογοτεχνική και πολιτιστική παράδοση που έφτανε έως την εποχή του Ομήρου. Οι πνευματικοί άνθρωποι που ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία ονομάζονται *φυσικοί* ή *φυσιολόγοι*, γιατί στα έργα τους δόθηκε ο τίτλος *περι φύσιος*² (= φύσεως, για τη γένεση του κόσμου): είχαν δηλαδή στόχο να ερμηνεύσουν τη δημιουργία του κόσμου όχι θεολογικά ή μυθολογικά αλλά λογικά. Έτσι,

1. Ο ίδιος ο ιστορικός κάνει σχετική αναφορά (I, 97, 2).

2. Η φύσις (< φύω) σήμαινε ταυτόχρονα την αρχή, την εξέλιξη και το αποτέλεσμα της εξελικτικής διαδικασίας.

προτείνουν μια θεωρία της προέλευσης του κόσμου βασισμένη στη λογική και καταλήγουν σε ορισμένα γενικά συμπεράσματα για τη γέννησή του με βάση παρατηρήσεις τους πάνω σε φυσικά φαινόμενα. Την περίοδο αυτή διαμορφώθηκαν οι ακόλουθες φιλοσοφικές κατευθύνσεις:

Ι. Οι Ίωνες φιλόσοφοι. Σε διάστημα ενός αιώνα η Μίλητος, η μητρόπολη του μικρασιατικού Ελληνισμού, γέννησε το Θαλή, τον Αναξίμανδρο και τον Αναξίμενη. Οι τρεις αυτοί φιλόσοφοι επιχείρησαν να δώσουν, με τα κοσμολογικά τους συστήματα, παρά τις διαφορετικές απόψεις τους, επιστημονική απάντηση για την αρχή του κόσμου και να καθορίσουν έτσι τη δημιουργία του σύμπαντος. Έγραψαν σε πεζό λόγο (στην ιωνική διάλεκτο), γιατί η διατύπωση των φυσικών θεωριών απαιτούσε ακρίβεια και σαφήνεια. Από το έργο τους έχουν σωθεί μόνο σύντομα αποσπάσματα. Καθένας από τους τρεις αυτούς στοχαστές δεχόταν ως αρχή του κόσμου, αρχή των όντων, ένα ορισμένο στοιχείο.

Θαλής (624-542 π.Χ. περ.). Σοφός, αστρονόμος και πολιτικός, διατύπωσε τη θεωρία για το *ὔδωρ*, με τις τρεις φυσικές του καταστάσεις (υγρό, στερεό και αέριο), ως βασική αρχή του κόσμου¹. Επηρεασμένος από προηγούμενα μυθολογικά αρχέτυπα, πιστεύει ότι το νερό είναι κύριο συστατικό όλων των πραγμάτων. Το υγρό στοιχείο, λοιπόν, αποτελεί, κατά το Θαλή, την πρωταρχική πηγή ζωής από την οποία προέρχεται ο κόσμος.

Αναξίμανδρος (610-547 π.Χ. περ.). Μαθητής και διάδοχος του Θαλή, αποκάλεσε την πρωταρχική ουσία *ἄπειρον* (= χωρίς όρια, χωρίς περιορισμούς), αδιαφοροποίητο και απέραντο ως προς την έκτασή του. Το άπειρο δεν είναι μόνο η πηγή των πάντων, αλλά η απεριόριστη, χωρίς συγκεκριμένη μορφή, και αιώνια ύλη, που περιβάλλει και συγκρατεί τα πάντα.

Αναξίμενης (585-528 π.Χ. περ.). Μαθητής του Αναξίμανδρου και επηρεασμένος από τη θεωρία του, υποστηρίζει ως πρώτη αρχή τον αέρα (*ἀήρ*), το αραιότερο στοιχείο της ύλης, μια αχανή και άπειρη πνοή που διαπερνάει τα πάντα.

Ξενοφάνης (570-470 π.Χ. περ.). Φιλόσοφος ποιητής από την Κολοφώνα της Ιωνίας, πόλη κοντά στη Μίλητο· για λόγους πολιτικούς εγκατέλειψε τη γενέτειρά του μετά την κατάκτηση της Λυδίας από τον Κύρο και εγκαταστάθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας, όπου ίδρυσε ιδιαίτερη φιλοσοφική σχολή. Σώζονται λίγα από το έργο του· έγραφε έμμετρα (γνωμικές ελεγείες) και είναι ο ευρητής των *σίλλων*, στίχων σατιρικών με ριζοσπαστικό περιεχόμενο. Ο Ξενοφάνης επηρεάστηκε από τους Μιλήσιους φιλοσόφους και γενικά από την ιωνική διανόηση. Οξύς παρατηρητής του κόσμου, με πνεύμα κριτικό, καταδίκασε έντονα τις ομηρικές και ησιόδειες αφηγήσεις για τους θεούς. Από αντίδραση στον ανθρωπομορφικό πολυθεισμό (λατρεία πολλών θεών), υποστήριξε την έννοια μιας μοναδικής και ακίνητης θεότητας, που διαπερνάει τα πάντα, «βλέπει, σκέφτεται και ακούει ολόκληρη» και δε μοιάζει με τους θνητούς ούτε στη μορφή ούτε στο νοῦ. Κύριο, λοιπόν, μέλημα του Ξενοφάνη, περισσότερο από το οντολογικό², είναι το πρόβλημα του θεού.

1. Πρβλ. Ακολουθία Μεγάλης Πέμπτης, «ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας».

2. Οντολογία (< ὄν + λέγω): η επιστήμη που μελετά τη φύση, την ουσία των όντων.

Ηράκλειτος (540-480 π.Χ.). Γεννήθηκε στην Έφεσο, σημαντική ιωνική πόλη. Αποκαλείται «σκοτεινός» φιλόσοφος εξαιτίας του δυσνόητου τρόπου με τον οποίο γράφει τις απόψεις του, που υφολογικά είναι μοναδικός στην ελληνική λογοτεχνία. Το έργο του, *Περί φύσεως*, σε ιωνική διάλεκτο, έχει χαθεί. Ο Ηράκλειτος ακολουθεί τους φιλοσόφους της Μιλήτου· οι θεμελιώδεις ιδέες του, που δεν είναι ανάπτυξη της κοσμολογίας των Μιλησίων, δίνουν μια νέα ιδέα του κόσμου. Ο Εφέσιος φιλόσοφος είδε τον κόσμο ως συνεχή κύκλο αλλαγής («πάντα ρεῖ, πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει»), στην οποία οι αντιθέσεις

α. Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι...

Ηράκλειτος, 212

(Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και ο βασιλεύς των πάντων, και μερικούς τους έκανε θεούς, άλλους ανθρώπους· μερικούς τους έκανε δούλους, άλλους ελεύθερους.)

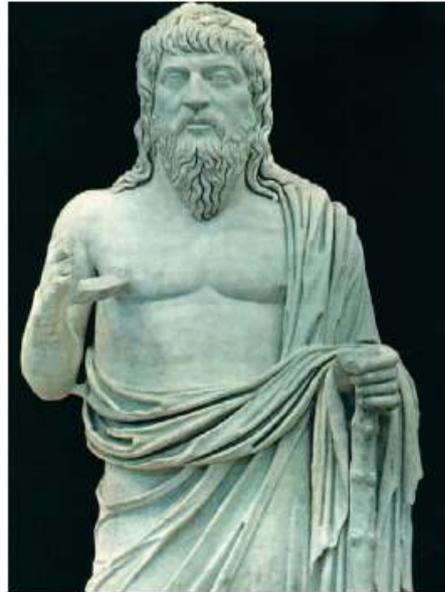
Ο πόλεμος είναι η προσφιλής μεταφορά του φιλοσόφου, για να εκφράσει την κυριαρχία της αλλαγής στον κόσμο, που βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση σύρραξης.

β. Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρον· εἰδὲ μή, Ἐρινύες μιν. Δίκης ἐπίκουροι, ἐξευρήσουσιν.

Ηράκλειτος, 226

(Ο Ήλιος δε θα ξεπεράσει τα μέτρα του, δηλαδή δε θα παραβεί τους νόμους που τον διέπουν· αλλιώς, οι Ερινύες, οι θεραπαινίδες της Δικαιοσύνης, θα τον ανακαλύψουν.)

Η αρχή του μέτρου στη φυσική μεταβολή εκφράζεται επιγραμματικά και συνεπάγεται αμετάκλητα την τίσιν (= τιμωρία) της ὕβρεως.

Ηράκλειτος, ο μεγάλος φιλόσοφος της Ιωνίας (ρωμαϊκό αντίγραφο). Μουσείο Ηρακλείου

αποτελούν ενότητα. Αιτία αυτή της ισορροπίας είναι η φωτιά (πῦρ ἀείζων), η αρχετυπική μορφή της ύλης και το κοινό συστατικό των πραγμάτων, που ο φιλόσοφος ονομάζει Λόγος¹. Ο κοινός λόγος (τὸ ξυνόν), που διαρθρώνει και τακτοποιεί τον κόσμο, ταυτίζεται με την αλήθεια και αποτελεί ανασχετικό παράγοντα στην αέναη ροή των πάντων. Έτσι ο Ξενοφάνης (Θεός) και ο Ηράκλειτος (Λόγος) εισάγουν το πνευματικό στοιχείο στην ερμηνεία του κόσμου και εστιάζουν τη φιλοσοφία τους στο κοσμολογικό πρόβλημα.

Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου άσκησε επίδραση στους μεταγενέστερους (στωικοί, Μάρκος Αυρήλιος, Κλήμης ο Αλεξανδρεύς).

1. Πρβλ. «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*», Ευαγγέλιον Κατὰ Ἰωάννην (α' 1-2).

Επτά Σοφοί Ο 6ος αι. π.Χ. υπήρξε αιώνας πνευματικής άνθησης και δημιουργίας, με φιλοσοφικές ανησυχίες και αναζητήσεις. Την ίδια ακριβώς εποχή έζησαν και εκείνοι που ονομάστηκαν *Επτά Σοφοί*. Ο κατάλογός τους ενίοτε ποικίλλει. Δύο όμως ονόματα παραμένουν σταθερά, του Σόλωνα και του Θαλή, που αντιστοιχούν ο πρώτος στην ηθική σκέψη και ο δεύτερος στην επιστημονική.

II. Η φιλοσοφία στην Κάτω Ιταλία. Η φιλοσοφία στην περιοχή αυτή συνδέεται με κινήματα πνευματικά και μυστικιστικά, που αναφέρονται στο θάνατο και τη λατρεία των χθόνιων θεοτήτων:

Ορφισμός. Μυστηριακή θρησκεία του 7ου αι. π.Χ., όπως τα Ελευσίνια Μυστήρια της Δήμητρας και της Περσεφόνης, που επιδίωκε τον εξαγνισμό του ανθρώπου με πράξεις τελετουργικές· αναπτύχθηκε γύρω από το πρόσωπο του μυθικού Ορφέα και διαδόθηκε σε όλο τον ελληνικό κόσμο.

Όρφευς

Γιος του Απόλλωνα και της Μούσας Καλλιόπης, γεννήθηκε στη Θράκη και υπήρξε απaráμιλλος μουσικός (εφευρέτης κιθάρας), που μάγευε εξίσου ανθρώπους, θηρία και άψυχα. Έλαβε μέρος στην Αργοναυτική εκστρατεία. Κατέβηκε στον Άδη, για να αναζητήσει τη γυναίκα του Ευρυδίκη, γοητεύοντας και τον ίδιο τον Πλούτωνα. Η παράδοση αναφέρει ότι διαμελίστηκε από τις Μαινάδες.

Ο μύθος τον παρουσιάζει ως προφήτη με μαγικές ιδιότητες και βαθιά πίστη στη μεταθανάτια ζωή, για την οποία προετοιμάζονται οι πιστοί με ασκητικούς κανόνες, μήσεις και καθαρμούς (= εξαγνισμούς < καθαίρω). Χρυσά εγχάρακτα φύλλα με αποσπάσματα από ιερά κείμενα χρησιμοποιεσαν ως οδηγοί των πιστών στον άλλο κόσμο.

Τα ορφικά κείμενα (87 *Ορφικοί Ύμνοι*) θεωρούνται μεταγενέστερα, τα δόγματα όμως του ορφισμού είχαν αποκρυσταλλωθεί στην αρχαία εποχή.

Πυθαγορισμός. Θρησκευτικό, πολιτικό και πνευματικό κίνημα, επηρεασμένο από το μυστικισμό, που συνδέθηκε με τον ορφισμό και είχε ως αρχηγέτη το μεγάλο Έλληνα μαθηματικό και φιλόσοφο Πυθαγόρα.

Ο ορφισμός και ο πυθαγορισμός, που με το μυστικό τους περιεχόμενο αντανακλούν ανατολικές επιδράσεις, πίστευαν στην επιβίωση της ψυχής και τη μετεμψύχωση, ως μέσον τελειοποίησης του ανθρώπου.

Ως ξεχωριστά κινήματα, αλλά και με ενιαία μορφή (ορφικοπυθαγορισμός) επηρέασαν σημαντικά τη φιλοσοφική σκέψη στην Κάτω Ιταλία, καθώς και σε όλο τον αρχαίο κόσμο.

Πυθαγόρας (580-490 π.Χ.) Γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά εγκατέλειψε την πατρίδα του κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Πολυκράτη και κατέφυγε στην Κρότονα της Κάτω

Ιταλίας, πόλη φημισμένη για τους αθλητές της και την ιατρική σχολή (Ηρόδ. ΙΙΙ, 125, 131-2), και αργότερα στο Μεταπόντιο. Στην Κρότωνα ίδρυσε και διηύθυνε Σχολή με σκοπό την επιστημονική έρευνα, οι οπαδοί του όμως απέκτησαν μεγάλη πολιτική επιρροή. Ο Πυθαγόρας είναι το αρχέτυπο του φιλοσόφου, με την έννοια του σοφού που διδάσκει το νόημα της ζωής και του θανάτου. Δεν υπήρχαν δικά του κείμενα, αλλά μόνο διηγήσεις που του απέδιδαν μοναδικές ικανότητες. Η διδασκαλία του, κυρίως μυστική, αποτελούσε για τους μαθητές του θέσφατο· παροιμιώδης παρέμεινε η φράση «αὐτὸς ἔφα» (= το εἶπε αυτός, και επομένως είναι ορθό), χαρακτηριστικό της αυθεντίας του δασκάλου.

Ο Πυθαγόρας εισάγει στην ερμηνεία του κόσμου και της δομής του το ποσοτικό στοιχείο. Τα πάντα είναι θέμα ποσοτικών σχέσεων. Ταυτόχρονα, ο αριθμός είναι στοιχείο του νοητού κόσμου· και η αρμονία άλλωστε είναι ποσοτική σχέση. Έτσι, γίνεται ο εισηγητής της θεωρίας των αριθμών, ως αρχής ερμηνείας του κόσμου (αρχή των όντων ή μονάς), και η συμβολή του στην ανάπτυξη των μαθηματικών είναι σημαντική· ο ίδιος απέδειξε το ομώνυμο θεώρημα και προσέδωσε στην τετρακτύν (= τέσσερις πρώτοι αριθμοί) ιερή σημασία, βάση του «Όρκου των Πυθαγορείων».

Πυθαγόρειοι. Ο Πυθαγόρας και οι μαθητές του είχαν πολλούς στόχους: φιλοσοφικό στοχασμό, φυσική επιστήμη, πολιτική, μεταρρυθμίσεις στις θρησκευτικές και ηθικές παραδόσεις. Πίστευαν ότι τα πάντα ανάγονται στους αριθμούς και ρυθμίζονται από την αρμονία τους. Τα «ακούσματα»¹ διατυπώνονταν σε δωρική διάλεκτο. Η συμβολή των πυθαγορείων στην εξέλιξη και διαμόρφωση της φιλοσοφίας και των επιστημών ήταν μεγάλη. Η ελληνική πνευματική δημιουργία έχει πολύ επηρεαστεί από τα πυθαγόρεια δόγματα. Ο Πλάτωνας έχει υποστεί βαθύτατη επίδραση από αυτούς και η μεταφυσική του είναι έντονα ποτισμένη από τις ιδέες τους. Μια ποιητική συλλογή μεταγενέστερη (2ος μ.Χ.) περιλαμβάνει την ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές δοξασίες των πυθαγορείων (*Χρυσὰ ἔπη*).

ΙΙΙ. Οι Ελεάτες φιλόσοφοι. Οι φιλόσοφοι αυτοί ανήκουν στην Ελεατική Φιλοσοφική Σχολή, της οποίας έδρα ήταν η Ελέα, πόλη της Ιταλίας, κοντά στην Ποσειδωνία (Paestum), αποικία των Φωκαέων. Ο Πλάτωνας στο *Σοφιστή* (211α, 242d) αναφέρει την ομάδα των Ελεατών φιλοσόφων ως «ἐλεατικὸν ἔθνος». Στο φιλοσοφικό τους σύστημα κυριαρχεί η αντίληψη της σταθερότητας, σε αντίθεση με την αλλαγή του Ηρακλείτου. Οι Ελεάτες φιλόσοφοι, εκτός από το Ζήνωνα, ήταν και ποιητές και υιοθετούσαν στα κείμενά τους την ποιητική μορφή της ομηρικής και ησιόδειας παράδοσης.

Παρμενίδης (515-450 π.Χ.). Μαθητής του Ξενοφάνη, νομοθέτης και φιλόσοφος. Έγραψε ένα μεγάλο ποίημα, *Περί φύσεως* (διασώθηκε αποσπασματικά), όπου αναφέρεται στη μύση του στην Αλήθεια. Η μύση αυτή προσλαμβάνει τη μεγαλοπρέπεια του μύθου. Η μοναδική αλήθεια, που μας παραπέμπει στην προβληματική του Ηράκλειτου, οδηγεί προς το "Ὀν (ὄν, γεν. ὄντος: μετοχή του εἶμι), το μοναδικό, «γιατί είναι αγέννητο και άφθαρτο (ἀνώλεθρον), πλήρες, ακίνητο και χωρίς τέλος». Δεν πρόκειται για απλό φυσικό σύμπαν, όπως των Ιώνων φιλοσόφων, αλλά για ό,τι το πνεύμα μπορεί να συλ-

1. Θεωρητικές και πρακτικές οδηγίες που μεταδίδονταν προφορικά.

λάβει. Ο Παρμενίδης είναι ο πρώτος φιλόσοφος της νοησιαρχίας (πρωταρχική αιτία των ψυχικών εκδηλώσεων και βάση για την προσέγγιση της γνώσης και της αλήθειας είναι η νόηση). Η φράση του «ταυτόν ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι» θεμελιώνει στην ιστορία της φιλοσοφίας την αρχή της ταυτότητας. Αντίθετα, το μὴ Ἵν δεν μπορεί να υπάρξει, γιατί δεν μπορεί να νοηθεί. Αναφέρεται επίσης και στον κόσμο της δοξασίας (απλής γνώμης). Ο κόσμος είναι σφαιρικός και απαρτίζεται από δύο ισότιμα και αντίθετα στοιχεία (φως και νύχτα), που η ισοδυναμία τους εξασφαλίζει την κοσμική ισορροπία. Η οντολογική θεωρία του Παρμενίδη (εἶναι – μὴ εἶναι) απορρίπτει όλες τις προγενέστερες κοσμολογικές θεωρίες. Αντίθετα προς τον Ηράκλειτο, το δημιουργό τού γίνεσθαι (εξελικτική πορεία των μεταβολών), ο Παρμενίδης είναι ο φιλόσοφος του εἶναι (στατική κατάσταση). Η μεταφυσική του κυριάρχησε στην ιωνική φιλοσοφία του 5ου αιώνα και επηρέασε τον Αναξαγόρα και τους ατομιστές.

Ζήνων ὁ Ἐλεάτης (490-415 π.Χ.). Είναι διαφορετικός από το στωικό φιλόσοφο του 3ου αι. π.Χ. από το Κίτιο (σημ. Λάρνακα) της Κύπρου. Μαθητής και φίλος του Παρμενίδη, δημοκρατικός φιλόσοφος, πέρασε όλη του τη ζωή στη γενέτειρά του. Αποδέχθηκε εξολοκλήρου τις θεωρίες του Παρμενίδη, προσπαθώντας να τις υπερασπιστεί με πρωτότυπα και παράδοξα (ζηνώνεια) επιχειρήματα. Χρησιμοποίησε τη μέθοδο τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, αλλά και τη διαλεκτική, δηλαδή την αναζήτηση της αλήθειας με το διάλογο.

Ο Αχιλλέας και η χελώνα

Περίφημος είναι ο συλλογισμός του Ζήνωνα που λέει ότι σε μια καταδίωξη ο πιο γρήγορος δρομέας δεν μπορεί να ξεπεράσει τον αργό· γιατί ο διώκτης πρέπει πρώτα να φτάσει στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε ο διωκόμενος, και επομένως ο βραδύτερος δρομέας έχει πάντα ένα προβάδισμα, αναφέροντας ως παράδειγμα τον ταχύτερο Αχιλλέα και τη βραδύτερη χελώνα. Υποθέτουμε ότι ο Αχιλλέας είναι χίλιες φορές ταχύτερος από τη χελώνα και ότι αυτή προηγείται, κατά την εκκίνηση του Αχιλλέα χίλια μέτρα. Στο χρόνο που ο Αχιλλέας θα έχει διανύσει χίλια μέτρα, η χελώνα θα έχει κερδίσει ένα προβάδισμα ενός μέτρου· όταν ο Αχιλλέας θα έχει καλύψει αυτή την απόσταση του ενός μέτρου, η χελώνα θα προηγείται πάλι κατά 1/1.000 του μέτρου και έτσι χωρίς τέλος.

Οι αντινομίες του Ζήνωνα άσκησαν επίδραση στους ατομικούς (Λεύκιππο και Δημόκριτο), στους σοφιστές (Γοργία και Πρωταγόρα), αλλά και σε σύγχρονους φιλοσόφους. Από όλους τους προσωκρατικούς ο Ζήνωνας είναι σήμερα ο πιο επίκαιρος.

Η Ελεατική Σχολή έμελλε να επιδράσει αποφασιστικά στον Πλάτωνα (ένας διάλογός του επιγράφεται *Παρμενίδης*) και στον Αριστοτέλη.

Εμπεδοκλής (495-430 π.Χ.), γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας και ήταν σύνθετη προσωπικότητα: ρήτορας, πολιτικός, υπερασπιστής της δημοκρατίας, στοχαστής, γιατρός και θαυματοποιός, με υπερφυσική δύναμη. Απόκρυφες ιστορίες για το θάνατό του αναφέρουν ότι έπεσε αυτοβούλως στον κρατήρα της Αίτνας. Ζηλωτής του Παρμενίδη, επηρεάστηκε πολύ από τη σκέψη του. Από το έργο του σώζονται μικρά αποσπάσματα από δύο ποιήματα, γραμμένα σε εξάμετρους στίχους: *Περί φύσεως* (350 στίχοι) και *Καθαρμοί* (100 στίχοι). Ο τίτλος του πρώτου ποιήματος μας οδηγεί στην ιωνική φιλοσοφία. Ενώ, όμως, οι Έλληνες φιλόσοφοι καθόριζαν ένα μοναδικό στοιχείο για την προέλευση του σύμπαντος (μονισμός), ο Εμπεδοκλής δέχεται τέσσερα (πλουραλισμός), που τα δηλώνει μάλιστα με ονόματα θεϊκά. Στους *Καθαρισμούς*, επηρεασμένος από τον Ησίοδο, ακολουθεί ορφικές και πυθαγόρειες δοξασίες για το πεπρωμένο της ψυχής, όπως τη μετεμψύχωση, περιγράφοντας την περιοχή του επείκεινα (= άλλη ζωή) και δίνοντας οδηγίες για διάφορες καθάρσιες τελετουργικές πράξεις.

Οι βασικές αρχές του σύμπαντος του Εμπεδοκλή, που παρουσιάζονται ως θεϊκά όντα, είναι οι τέσσερις ρίζες (*ρίζώματα*) του παντός: γη, αήρ, πῦρ και ὕδωρ, ενώ η Φιλότης (αγάπη) και το Νείκος (φιλονικία) δρουν αντιθετικά πάνω και μέσα από αυτά. Η φιλότης οργανώνει και συνδέει, το νείκος χωρίζει και διασπά. Η ιστορία του σύμπαντος είναι ο συνδυασμός και ο χωρισμός των τεσσάρων ριζωμάτων: η ανάμειξη (*μείξεις*) και η διαίρεση (*διάλλαξις*). Με την κυριαρχία της φιλότητας σχηματίζεται η Σφαίρα (*Σφαῖρος*, ὅ) και το σύμπαν ενοποιείται (το ὄν του Παρμενίδη), ενώ με το νείκος διασπάται σε αταξία, φέρνοντας στο νου τον πόλεμο των αντιθέτων του Ηρακλείτου.

Η τελευταία φάση της προσωκρατικής σκέψης κυριαρχεί τον 5ο π.Χ. αιώνα. Η φιλοσοφία του Αναξαγόρα και των ατομιστών θα αποτελέσει την ιωνική απάντηση στην κριτική θεωρία των Ελεατών και του Εμπεδοκλή.

III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Από τη φύση στον άνθρωπο Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., η φιλοσοφία αναπτύσσεται στην Αθήνα με φωτισμένους διανοητές, οι οποίοι θέτουν ως κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον άνθρωπο.

Προϋποθέσεις Η ανάδειξη της Αθήνας σε μορφωτικό κέντρο της Ελλάδας βοήθησε ιδιαίτερα στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης στην πόλη, η οποία φιλοξενεί σημαντικούς πνευματικούς άνδρες της εποχής από διάφορα σημεία του Ελληνισμού. Έτσι, η ιωνική φιλοσοφία και ο ελεατικός στοχασμός βρίσκουν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης.

Αναξαγόρας Ο Ίωνας στοχαστής Αναξαγόρας συνεχίζει τις αρχές των κοσμικών συστημάτων (πώς δηλαδή διαμορφώθηκε το σύμπαν), όπως τις έθεσαν ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, τη θεωρία του όμως διαπερνάει η λογική σκέψη.

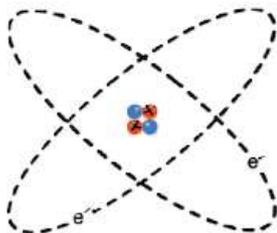
Ο Αναξαγόρας (500-428/427 π.Χ.), από τις Κλαζομενές της Ιωνίας, έζησε τριάντα χρόνια στην Αθήνα και συνδέθηκε με τον Περικλή. Κατηγορήθηκε για ασέβεια, εξαιτίας των νεωτεριστικών του απόψεων, καθώς δεν αναγνώριζε τη θεότητα των ουράνιων σωμάτων και υποστήριζε ότι ο ήλιος είναι ένας πυρακτωμένος όγκος (μύδρος διάπυρος)· με τη βοήθεια του φίλου του, Περικλή, κατέφυγε στη Λάμψακο της Προποντίδας, όπου φιλοξενήθηκε έως το θάνατό του. Ο Αναξαγόρας συνεχίζει το δρόμο που άνοιξε ο Παρμενίδης με την ταύτιση του νοεῖν και εἶναι. Παραδέχεται ότι δεν υπάρχουν τέσσερα μόνο στοιχεία (φωτιά, αέρας, γη, νερό), όπως πίστευε ο Εμπεδοκλής, αλλά άπειρα, που ξεχωρίζουν με το ποιόν τους. Ως αιτία κινήσεως, στην πραγματεία *Περὶ φύσεως*, διακρίνει τον Νοῦν, μια αυθυπόστατη δύναμη, η οποία διακοσμεί το σύμπαν και επέχει τη θέση του Θεού. Ο Νοῦς εξουσιάζει όλα τα ζωντανά όντα και αποτελεί ένα είδος μεγάλου πνεύματος που ορίζει τον κόσμο. Η δραστηριότητά του φτάνει ως την κρατική συγκρότηση και την οικοδόμηση του πολιτισμού. Έτσι, διανοίγεται ο δρόμος για την ιδιαίτερη σημασία του ανθρώπινου νου στην οργάνωση της ζωής.

Ο τελευταίος αυτός φυσικός της Ιωνίας επηρέασε πολύ την αθηναϊκή σκέψη και θεωρείται ο πρόδρομος του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Λεύκιππος Ο Μιλήσιος φιλόσοφος (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), συγγραφέας του έργου *Μέγας Διάκοσμος* (= μεγάλη διάταξη του κόσμου) έρχεται σε αντίθεση με τον ελεατισμό καθώς και την ελεατική αναίρεση της θεωρίας της γένεσης και της φθοράς, της κίνησης και της πολλαπλότητας των όντων.

Δημόκριτος Ο Δημόκριτος (460-370 π.Χ. περ.) από τα Άβδηρα της Θράκης, μια ιωνική αποικία σε θρακικό έδαφος, μαθητής του Λεύκιππου, ανέπτυξε περισσότερο τη φιλοσοφία του δασκάλου του. Πολύπλευρος και δημιουργικός φιλόσοφος, καλύπτει όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού. Από το έργο του έχουν σωθεί πολλά αποσπάσματα, κυρίως περικοπές με τη μορφή ηθικών αξιωμάτων (*Γνώμαι*), σε ιωνική διάλεκτο. Μια ηθικολογική πραγματεία του, *Περὶ εὐθυμίας*, συνιστά την ισόρροπη τάξη της ανθρώπινης ψυχής, προμηγύοντας έτσι την επικούρεια ηρεμία, ενώ ο *Μικρός Διάκοσμος* αναφέρεται στον άνθρωπο.

Ατομική Σχολή

Ο Λεούκιππος και ο Δημόκριτος διατυπώνουν μια πρωτότυπη θεωρία που έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη έως το 19ο αιώνα, αλλά ξαναζωντάνεψε στη συνέχεια, ώστε η εποχή μας να χαρακτηριστεί «ατομική». Το ατομικό τους σύστημα θεμελιώνεται στην αρχή ότι η κίνηση είναι σύμφυτη με την ύλη, που δεν είναι επ' άπειρον διαιρετή, και όλα όσα υπάρχουν είναι άτομα που κινούνται στο κενό.

Οι δύο φιλόσοφοι θεωρούν ως αρχή του κόσμου το *ἄτομον* (= ἄτμητο < α- + τέμνω), το μικρότατο μόριο της άπειρης ύλης. Τα άτομα είναι άφθαρτα, ομοιόμορφα και αδιαίρετα σωματίδια που συνθέτουν κάθε συγκεκριμένο σώμα και εξηγούν την άπειρη ποικιλία των πραγμάτων.

Η πρώτη αυτή ατομική κοσμοθεωρία αναπτύχθηκε, δύο αιώνες αργότερα, από το φιλόσοφο Επίκουρο.

Οι σοφιστές

Η σοφιστική υπήρξε πνευματική κίνηση που άσκησε μεγάλη επίδραση στην αθηναϊκή διανόηση της εποχής. Οι εκπρόσωποι της κίνησης αυτής, οι σοφιστές, διακρίθηκαν για τη μεγάλη εγκυκλοπαιδική τους μόρφωση, την ερευνητική διάθεση και την έντονη τάση αμφισβήτησης καθιερωμένων ιδεών και αξιών.

Γενικά, δεν ήταν Αθηναίοι —εκτός από δύο, τον Αντιφώντα και τον Κριτία—, αλλά προέρχονταν από διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου: ήρθαν όμως στην Αθήνα και ορισμένοι έζησαν σε αυτή την πόλη για μεγάλο διάστημα. Το όνομά τους μαρτυρεί ότι ήταν επαγγελματίες της νόησης. Τον 5ο π.Χ. αιώνα η λέξη¹ σήμαινε τον επαγγελματία παιδαγωγό που δίδασκε με χρηματική αμοιβή τους νέους.

Σκοπός της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η γενική μόρφωση των νέων. Πρώτιστο μέλημα η διδασκαλία της ρητορικής, της τέχνης δηλαδή της ομιλίας, η οποία ενδιέφερε αυτούς που ήθελαν να διακριθούν στην πολιτική.

Τα μαθήματα των σοφιστών είχαν τη μορφή συζητήσεων οργανωμένων κατά κύκλους (αντί 50 δραχμών), αλλά συχνά ήταν και δημόσια μαθήματα (διαλέξεις ή επιδείξεις), όπου ο καθένας μπορούσε να παρευρεθεί, με εισιτήριο 1 δραχμή.

Ως μέθοδο διδασκαλίας οι σοφιστές εφαρμόζαν την εμπειρική παρατήρηση και την άσκηση κάθε είδους κριτικής, χρησιμοποιώντας κυρίως το συνεχή λόγο —όχι το διάλογο— και εναλλακτικά τη μορφή του μύθου ή της θεωρητικής πραγματείας, του λόγου. Μαθητές ήταν συνήθως τα νεότερα μέλη πλούσιων οικογενειών, που αποτελούσαν ένα είδος αριστοκρατίας, η οποία δεν ήταν αρεστή στους παλαιότερους και συντηρητικότερους συγγενείς τους. Η παρακολούθηση της διδασκαλίας είχε γίνει πολύ του συρμού, ήταν συναρπαστική αλλά και δαπανηρή.

Οι σοφιστές στάθηκαν πνεύματα κριτικά και έδειξαν ότι η αλήθεια δεν είναι μονόδρομος, με απόψεις τολμηρές και προβληματισμούς σε θέματα επίκαιρα, όπως της φύσης και του νόμου, του δικαίου και του αδίκου, της ομόνοιας κτλ. Ως πρωτοπόροι στοχαστές πέτυχαν τη στροφή του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και τα προβλήματά του,

1. Σοφιστής (σοφίζω = εκπαιδεύω, διδάσκω < σοφία) είναι αυτός που κατέχε σε βάθος το έργο του ή την τέχνη του (εμπειρογνώμων).

θεμελιώνοντας τη συστηματική εκπαίδευση των νέων και την επιστήμη της αγωγής.

Με τη μεθοδικότητά τους κατέκτησαν μια κορυφαία αλλά συχνά παρεξηγημένη θέση στην ελληνική σκέψη, γιατί ακριβώς η σοφιστική κίνηση αντιπροσώπευε ένα πνευματικό κλίμα εντελώς διαφορετικό από εκείνο που υπήρχε. Γι' αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής και άδικης πολεμικής από πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους —όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας— που έφτασε ενίοτε έως το διασυρμό τους. Έτσι, κατηγορήθηκαν, επειδή, σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, δίδασκαν έναντι αμοιβής, επιζητούσαν την προσωπική επιτυχία και διαστρέβλωναν την πραγματικότητα, «τόν ἤτιω λόγον κρείττω ποιείν» (= τον άδικο λόγο τον έκαναν να φαίνεται δίκαιος, Πλάτ. Ἀπολογία Σωκράτους, 18b).

Είναι, όμως, αναμφίβολο ότι οι σοφιστές άσκησαν επίδραση στη ζωή και τη σκέψη μεγάλων δημιουργών (Ευριπίδη, Θουκυδίδη, Ισοκράτη κ.ά.). Στη σοφιστική κίνηση, επειδή έχει κοινά στοιχεία με το διαφωτισμό του 18ου αιώνα, δίνεται ο χαρακτηρισμός *διαφωτισμός*¹ της ελληνικής αρχαιότητας. Στη ρωμαϊκή περίοδο (2ος και 3ος αι. μ.Χ.), η σοφιστική διδασκαλία αναβιώνει μ' ένα κίνημα που ονομάζεται «δεύτερη σοφιστική».

Οι σπουδαιότεροι σοφιστές ήταν οι:

Πρωταγόρας (480-411 π.Χ. περ.), από τα Άβδηρα της Θράκης. Ήταν ο πρώτος σοφιστής που ήρθε στην Αθήνα· για τη μεγάλη απήχηση της διδασκαλίας του μαρτυρούν οι διάλογοι του Πλάτωνα, *Πρωταγόρας* και *Μένων*. Είχε προσωπικές σχέσεις με τον Ευριπίδη και τον Περικλή και ασχολήθηκε με τη σύνταξη της νομοθεσίας της αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.) στην Κάτω Ιταλία. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και διώχθηκε· φεύγοντας για τη Σικελία πνίγηκε σε ναυάγιο. Έργα του: *Περί θεών, Αλήθεια ή Καταβάλλοντες* (= ανασκευές), *Αντιλογίαι*. Ο Πρωταγόρας αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε γνώσης σχετικά με τους θεούς (αγνωστικισμός) και διατυπώνει την άποψή του στην αρχή του έργου του *Περί θεών*: «Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι είναι αόρατοι και η συντομία της ανθρώπινης ζωής». Από το έργο του δεν έχει διασωθεί τίποτε. Θεωρείται επίσης ο θεμελιωτής της Γραμματικής, γιατί ονόμασε τα τρία γένη, χαρακτήρισε τους χρόνους των ρημάτων, διέκρινε τα είδη των προτάσεων.

«Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν».

(Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, για κείνα που υπάρχουν ότι υπάρχουν, για κείνα που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν, δηλαδή η αλήθεια του κάθε πράγματος εξαρτάται από το πώς ο καθένας την αντιλαμβάνεται.)

Η φράση αυτή του Πρωταγόρα, με την οποία άρχιζε το έργο του *Αλήθεια ή Καταβάλλοντες*, είναι χαρακτηριστική. Δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, όλα είναι σχετικά, και κάθε γνώση αποτελεί υποκειμενική δοξασία· κριτής είναι ο άνθρωπος.

1. Πρώτος ο Γερμανός φιλόσοφος W. Windelband χαρακτήρισε τους σοφιστές «διαφωτιστές», χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι φώτισαν μια εποχή σκότους.

Γοργίας (περίπου 480-375 π.Χ.), από τους Λεοντίνους της Σικελίας, ο μακροβιότερος όλων (οι αναφορές στην ηλικία του ποικίλλουν: από 105 έως 109 χρόνια). Ήρθε στην Αθήνα (427 π.Χ.) ως πρεσβευτής της πατρίδας του και κατέπληξε τους Αθηναίους με την ευγλωττία του. Θεωρείται ο διδάσκαλος της ρητορικής, «*πειθοῦς δημιουργός*»· πιθανόν να επηρεάστηκε από τον Κόρακα και τον Τισία, τους εισηγητές της ρητορικής στη Σικελία. Είναι ο επινοητής των περιφημων ρητορικών σχημάτων που ονομάστηκαν *γοργεία* (αντιθέσεις, μεταφορές, χρήση ποιητικών λέξεων, ανάπτυξη της φράσης κ.ά.) και προσδίδουν ιδιαίτερη λάμψη στο ύφος. Έργα του που σώζονται: *Ἐλένης ἐγκώμιον*, όπου υμνεί την ισχύ του λόγου, *Ἵπερ Παλαμήδους ἀπολογία*, *Ἐπιτάφιος*.

«Οὐδέν ἐστίν, εἰ δ' ἐστίν, οὐ νοητόν· εἰ δὲ νοητόν, ἀλλ' οὐ γνωστόν· εἰ δὲ καὶ γνωστόν, ἀλλ' οὐ δηλωτόν ἄλλοις» (Περὶ τοῦ μὴ ὄντος).

(Τίποτε δεν υπάρχει, μα και αν υπήρχε, ουδείς θα το γνώριζε, αλλά και αν το γνώριζε, δε θα μπορούσε να το κάνει γνωστό στους άλλους.)

Ο Γοργίας προσπαθεί με σειρά συλλογισμών και με εμφανή την ελεατική επίδραση να απα- ντήσει στο γνωσιολογικό πρόβλημα ότι «ουδέν υπάρχει».

Πρόδικος (460-400 π.Χ. περ.) από την Κέα. Ασχολήθηκε με την ηθική και τη γραμματική. Στο έργο του *ἽΩραι* (ή *Ἐποχαί*) υπάρχει ο αλληγορικός μύθος του Ηρακλή για την Αρετή και την Κακία, που μας είναι καλύτερα γνωστός από τον Ξενοφώντα (*Απομνημονεύματα*, II, 1, 21-34).

Τπτίας από την Ήλιδα, σύγχρονος του Πρόδικου, πολυμαθής και πολυγράφος. Με το όνομά του επιγράφονται δύο πλατωνικοί διάλογοι.

Σύγχρονος των σοφιστών υπήρξε ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης, που εγκαινίασε μια νέα εποχή για την ελληνική διανόηση. Επηρέασε το στοχασμό ολόκληρου του 4ου αι. π.Χ. και άνοιξε το δρόμο στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, η σκέψη των οποίων κυριάρχησε όχι μόνο στον αρχαίο κόσμο, αλλά και στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία του πνεύματος.

Οι μεγάλοι φιλόσοφοι

1. Σωκράτης (470/469-399 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Σωκράτης, γιος του ανδριαντοποιού Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, γεννήθηκε στο δήμο Αλωπεκής της Αθήνας. Έλαβε τη συνήθη μόρφωση της εποχής του και, για κάποιο διάστημα, άσκησε το επάγγελμα του πατέρα του.

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του συμπίπτουν με τη μεγάλη πνευματική κίνηση στην Αθήνα. Ήταν λοιπόν φυσικό να δεχτεί επιδράσεις που καθόρισαν τη μετέπειτα ζωή του. Οι απόψεις του Αναξαγόρα, του Παρμενίδη, του Δημόκριτου κ.ά. θα προσελκύσουν το ενδιαφέρον του και θα επηρεάσουν τη σκέψη του.

Δεν άφησε συγγραφικό έργο, γιατί θεωρούσε πιο σημαντικά το διάλογο και την προσωπική επαφή. Η διδασκαλία του, όμως, μας είναι γνωστή από τα έργα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, που ήταν μαθητές του.

Έζησε όλη του τη ζωή στην Αθήνα και η αφοσίωσή του στους νόμους και στο δίκαιο της πόλης ήταν μεγάλη. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να ασκήσει κριτική σε πολλά, κατά την κρίση του, «κακῶς κείμενα» της εποχής του. Έτσι, για παράδειγμα, επέκρινε τον ορισμό των αρχόντων με κλήρο και διαφώνησε με τη θανατική καταδίκη των στρατηγών οι οποίοι, μετά τη ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.), δεν μπόρεσαν να περισυλλέξουν τους ναυαγούς εξαιτίας της θαλασσοταραχής.

Διαφώνησε, επίσης, πολλές φορές με το καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων και αντίσταθηκε σε αποφάσεις και επιλογές τους. Γενικά, οι απόψεις του Σωκράτη συχνά ήταν αντίθετες στα καθιερωμένα και εύλογα προκαλούσαν ανησυχία και αντιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτών των αντιδράσεων εντάσσεται μάλλον η κατηγορία που διατύπωσαν εναντίον του οι κατήγοροί του Μέλητος, Άνυτος και Λύκων. Σύμφωνα με αυτήν ο Σωκράτης δεν αναγνώριζε τους θεούς της πόλης (ήταν ασεβής) και διέφθειρε τους νέους. Το δικαστήριο της Ηλιαίας τον έκρινε ένοχο με ψήφους 281 επί συνόλου 501 και τον καταδίκασε σε θάνατο με ψήφους 300. Με χαρακτηριστική γαλήνη και αταραξία ο φιλόσοφος ήπια το κώνειο, σφραγίζοντας έτσι τη ζωή και τη διδασκαλία του.

Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

«ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων».

(Ξενοφώντας, Ἀπομνημονεύματα I, 1.1. Πρβλ. Πλάτ. Ἀπολογία, 94b)

Αδικεῖ ο Σωκράτης, επειδή δεν πιστεύει εις τους θεούς που πιστεύουν ὅλοι οι πολῖται, ἀλλὰ προσπαθεῖ να εισαγάγει ἄλλας νέας δευτερευούσας θεότητας (δαιμόνια)· ἀδικεῖ δε προς τούτους διότι διαφθείρει τα ἤθη των νέων.

(Μτφρ. Κ. Βάρναλης)

β) Η διδασκαλία του Σωκράτη

Σε αντίθεση με παλαιότερους φιλοσόφους, το πρόβλημα που απασχολεί το Σωκράτη δεν είναι ο κόσμος και η φύση, ἀλλὰ ο Ἄνθρωπος. Η στρόφη αυτή προς την ανθρώπινη ύπαρξη είναι κοινή στο Σωκράτη και στους σοφιστές, ἀλλὰ μεταξύ τους υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές. Ο Σωκράτης δε δίδαξε ρητορική ούτε παρέδιδε μαθήματα με αμοιβή ούτε ταξίδευε στις ελληνικές πόλεις. Δεν είχε ανοίξει σχολή, ἀλλὰ σύχναζε στα γυμναστήρια και στην Αγορά, όπου συναντούσε τους νέους και συζητούσε μαζί τους.

Στον υποκειμενισμό και τη σχετικότητα των σοφιστών ο φιλόσοφος αντέταξε τις ηθικές αξίες. Αφετηρία της φιλοσοφικής του έρευνας ήταν το «γνώθι σαυτόν», δηλαδή το να γνωρίζει κανείς πρώτα τον εαυτό του. Προτεραιότητα επίσης αποτελεί η αναζήτηση της ηθικής και η εφαρμογή της στη ζωή, για να επιτελείται πάντοτε το καλό.

Η επιτέλεση όμως του καλού προϋποθέτει αρετή, και γι' αυτό η γνώση της αρετής πρέπει να αποτελεί σκοπό της ζωής κάθε ανθρώπου. Όταν ο άνθρωπος πράττει το κακό, το πράττει εξαιτίας της άγνοιας της αρετής. Κανένας δεν αδικεί με τη θέλησή του («οὐδεις ἐκὼν κακός»). Ο ίδιος άλλωστε υποστήριζε ότι το δαιμόνιο (= θεία παρέμβαση), η εσωτερική προειδοποιητική φωνή, τον προστάτευε από κάθε παρέκκλιση από τον ορθό δρόμο. Θεωρούσε ότι η γνώμη των πολλών δεν έχει σημασία, αλλά, αντίθετα, σημασία έχει η γνώμη των *ἐπαίωντων* (= ειδικών). Πίστευε ότι το άτομο μπορεί να οδηγηθεί στην ευδαιμονία μόνο με την ηθική τελείωση. Για να επιτύχει όμως αυτό, πρέπει να στρέψει την προσοχή του προς την ψυχή και το νου και να αποκτήσει έτσι αυτοσυνειδησία.

Ο Σωκράτης αναζητούσε την ουσία των πραγμάτων (τί ἐστίν) και προσπαθούσε να καθορίσει με σαφήνεια τις ηθικές έννοιες (αρετή, δικαιοσύνη, σωφροσύνη κ.ά.). Σκοπός του ήταν η εύρεση της αλήθειας και μέσω αυτής η κατάκτηση της αρετής.

Για να οδηγηθεί στην εύρεση της αλήθειας, χρησιμοποιούσε τη διαλεκτική μέθοδο. Παρουσίαζε τον εαυτό του να αγνοεί, να αμφιβάλλει («ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα»), για να προκαλέσει το διάλογο και την ανταλλαγή απόψεων. Με συνεχείς ερωτήσεις προς τον συνομιλητή του τον έφερνε σε αδιέξοδο και τον εξανάγκαζε να παραδεχθεί ότι δεν κατείχε τη γνώση των πραγμάτων που πίστευε ότι γνώριζε. Από τη συζήτηση φαινόταν ξεκάθαρα η υπεροχή του Σωκράτη έναντι του συνομιλητή του, αλλά η υπεροχή αυτή σε καμιά περίπτωση δεν είχε στοιχεία υπερροφίας. Άλλωστε, η συνειδητοποίηση της άγνοιάς του από τον ίδιο ήταν ο λόγος για τον οποίο το μαντείο των Δελφών τον χαρακτήρισε ως «τὸν σοφώτατον τῶν Ἑλλήνων». Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε *σωκρατική ειρωνεία* και η μέθοδος *μαιευτική*, από τη μαία μητέρα του Φαιναρέτη, που έφαινε (= φανέρωνε) την αρετή. Με τη διδασκαλία του ο Σωκράτης υπήρξε ο εισηγητής της επαγωγικής μεθόδου, που προχωρεί από τα ειδικά στα γενικά, από τα επιμέρους στο όλον (αντίθ: απαγωγική).

Σωκρατικές Σχολές Από τους μαθητές του Σωκράτη, εκτός από τον Πλάτωνα, πολλοί ίδρυσαν σχολές σωκρατικές, όπως ο Ευκλείδης από τα Μέγαρα (450-380 π.Χ.) τη *Μεγαρική Σχολή*, ο Φαίδων από την Ήλιδα (5ος/4ος αι. π.Χ.) την *Ηλειακή*, ο Αρίστιππος (435-355 π.Χ.) από την Κυρήνη την *Κυρηναϊκή*, η οποία θεωρούσε την ηδονή ως ύψιστο σκοπό του ανθρώπου.

Ο Αθηναίος Αντισθένης (455-360 π.Χ.) έγινε ιδρυτής της *Κυνικής¹ Σχολής*, αυστηρότερος στην ερμηνεία της ηθικής διδασκαλίας του δασκάλου του και εισηγητής της απάθειας. Υπέρτατο αγαθό θεωρούσε την απελευθέρωση από τις ανάγκες. Μαθητής του ήταν ο Διογένης (400-325 π.Χ.), από τη Σινώπη του Πόντου, διάσημος για την άρνησή του σε κάθε άνεση και συμβατικότητα (έμενε μέσα σ' ένα πιθάρι) καθώς και για την αποστροφή του προς τις ηδονές. Γνωστό είναι το ανέκδοτο της συνάντησής του με το Μ. Αλέξανδρο στην Κόρινθο. Ο Διογένης, μέσα από το πιθάρι, είπε στον Αλέξανδρο να παραμερίσει λίγο από την είσοδο, γιατί του κρύβει τον ήλιο!

1. Ονομάστηκε έτσι από το Γυμνάσιο *Κυνόσαργες* (σημερινή συνοικία *Κυνοσάργους* < *κυνός* άργού = λευκού), έξω από τα τείχη της πόλης, για την άσκηση των νόθων Αθηναίων· εκεί υπήρχε ιερό του Ηρακλή, που ήταν και αυτός νόθος.

2. Πλάτων (427-347 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Γιος του Αρίστωνα και της Περικτιόνης, είχε ρίζες που έφταναν έως τον Κόδρο και το Σόλωνα. Απέκτησε ευρεία μόρφωση και φιλοδοξούσε να ασχοληθεί με την πολιτική. Η σταδιοδρομία όμως των θείων του, Χαρμίδη και Κριτία (δύο από τους Τριάκοντα τυράννους), τον απογοήτευσε και τον έκανε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του.

Σε ηλικία είκοσι ετών συνάντησε το Σωκράτη· εγκατέλειψε την ποίηση, υπήρξε μαθητής του για εννιά χρόνια και η διδασκαλία του διαμόρφωσε τη φιλοσοφική του σκέψη. Μετά τη θανατική εκτέλεση του Σωκράτη (399 π.Χ.), που σημάδεψε τη ζωή του, εγκατέλειψε την Αθήνα και έμεινε αρχικά στα Μέγαρα. Το επόμενο διάστημα ταξίδεψε στην Αίγυπτο και την Κυρήνη, όπου συνδέθηκε με πολλούς σοφούς. Έκανε επίσης τρία ταξίδια στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία (στο διάστημα 388-361 π.Χ.): εκεί γνώρισε τη φιλοσοφία των πυθαγορείων, τον Αρχύτα από τον Τάραντα, μνήθηκε στον ορφισμό και ανέπτυξε φιλία με τους τυράννους των Συρακουσών Διονύσιο Α', Διονύσιο Β' και με το Δίωνα, θείο του Διονυσίου Β'. Ωστόσο, δεν πέτυχε στα σχέδιά του να κάνει τους τυράννους φιλοσόφους βασιλείς και στο πρώτο του ταξίδι κινδύνευσε να πωληθεί ως δούλος.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα άνοιξε σχολή (387 π.Χ.), την Ακαδημία¹, στην οποία δίδαξε για μεγάλο χρονικό διάστημα· τον διαδέχθηκε ο ανιψιός του Σπεύσιππος (407-339 π.Χ.).

β) Το πλατωνικό έργο

Από το έργο του φιλοσόφου σώθηκαν 35 διάλογοι και 13 επιστολές. Σήμερα, θεωρούνται γνήσια έργα του 26 διάλογοι, η *Άπολογία Σωκράτους* και η *Έβδομη επιστολή*, που αποτελεί την πνευματική και πολιτική αυτοβιογραφία του Πλάτωνα.

Η χρονολόγηση των έργων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Στους πρώτους διαλόγους τίθενται ερωτήματα και ακολουθεί σχετική συζήτηση. Ακολουθούν τα μεγάλα έργα (*Φαίδων*, *Συμπόσιον*, *Φαίδρος*, *Πολιτεία*), όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Πλάτωνα για σημαντικά θεμελιακά ζητήματα.

Τέλος, έχουμε τα έργα στα οποία η πλατωνική σκέψη προσεγγίζει πιο ειδικά προβλήματα, κοσμολογικά και πολιτειακά.

Διάλογος Ο Πλάτων έδωσε στο έργο του διαλογική μορφή εκτός από την *Άπολογία* και τις *Επιστολές*. Αυτό οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι και ο δάσκαλός του Σωκράτης δίδασκε διαλογικά και ο ίδιος πίστευε ότι η διάνοια είναι διάλογος της ψυχής με τον εαυτό της. Οι διάλογοι, εκτός από τους *Νόμους*, έχουν κύριο συ-

1. Ονομάστηκε «Ακαδημία» από τον τόπο της ίδρυσής της (Ακαδήμεια), αρχικά Έκαδημεια [έκας = (μακρσία) + δήμος], δήμος έξω από την πόλη στο δρόμο προς την Ελευσίνα· μάλλον από έναν προελληνικό ήρωα, τον Άκάδημο ή Έκάδημο. Η σχολή λειτούργησε μέχρι το 529 μ.Χ., οπότε έάλεισε με διάταγμα του Ιουστινιανού.

νομιλήτη το Σωκράτη και τιτλοφορούνται από το όνομα κάποιου από τα πρόσωπα που διαλέγονται μαζί του. Το *Συμπόσιον*, η *Πολιτεία* και οι *Νόμοι* έχουν τίτλο σχετικό με το περιεχόμενό τους. Στον πρόλογο κάθε διαλόγου γνωρίζουμε τον τόπο, τα πρόσωπα και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες διεξάγεται η συζήτηση. Βασικά στοιχεία της συζήτησης είναι οι ερωταποκρίσεις, δηλαδή η διαλεκτική που εφαρμόζει ο Σωκράτης. Το συμπέρασμα διατυπώνεται με πολλές μορφές. Μερικές φορές η συζήτηση τελειώνει με έναν ορισμό κοινά αποδεκτό από τους συνομιλητές, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η συζήτηση δεν καταλήγει πουθενά και η λύση του προβλήματος αναβάλλεται. Άλλοτε, πάλι, το συμπέρασμα διατυπώνεται με μύθο. Γενικά, οι διάλογοι περιέχουν χαριτωμένες, ζωηρές και παιγνιώδεις σκηνές, και αποτελούν ένα φιλοσοφικό παιχνίδι (παιδιά, ή), γιατί ο Πλάτων πίστευε ότι το παιχνίδι έχει παιδευτική σημασία και όλα τα μαθήματα θα έπρεπε να γίνονται με μορφή παιχνιδιού.

Ο μύθος

Οι μύθοι είναι διάσπαρτοι στους μεγάλους διαλόγους του Πλάτωνα και αποκαλύπτουν τέλεια τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποίησε το είδος αυτό της φιλοσοφικής διδασχής. Ο μύθος έχει αυτάρκεια και είναι μοναδικός· αποτελεί συστατικό μέρος του διαλόγου και παρεμβάλλεται, στην κατάλληλη στιγμή, για την αναζήτηση της αλήθειας. Ο μύθος αποτελεί ένα λόγο *είκαστικό* (= εικονιστικό) της αλήθειας, γιατί μιλάει με εικόνες και σύμβολα. Λόγος και μύθος εκφράζουν τη δυναμικότητα του πλατωνικού έργου και γίνονται οι δύο πόλοι του διαλόγου. Ο Πλάτων με το μύθο προσπαθεί να εκφράσει την εμπειρία που δεν αποδεικνύεται λογικά. Ο έρωτας, η ελευθερία, ο θάνατος, η κρίση της ψυχής, η αμοιβή και η τιμωρία της κ.ά. είναι θέματα του φιλοσοφικού μύθου. Έξοχοι πλατωνικοί μύθοι είναι: το δακτυλίδι του Γύγη για τη δικαιοσύνη, ο μύθος της Διοτίμας για τον έρωτα, του Προμηθέα και του Επιμηθέα για τη γένεση του κόσμου, η αλληγορία του σπηλαίου για την παιδεία, ο μύθος των τζιτζικιών για τη μουσική, ο μύθος της ψυχής κ.ά. Όλοι οι μύθοι προβάλλονται επιβλητικά, με την τέχνη της δραματικής αναπαράστασης, με μορφές ποιητικές.

Γλώσσα – Υφος

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Πλάτων είναι η καθαρή αττική διάλεκτος, με ποιητικές επιδράσεις. Οι φράσεις του άλλοτε είναι σύντομες και άλλοτε εκτεταμένες, ενώ μερικές φορές δεν αποφεύγει τις συντακτικές ανακολουθίες μιμούμενος το ύφος του προφορικού λόγου. Πολλά σημεία των διαλόγων είναι απλά, με κοινές λέξεις και παροιμίες· άλλα πάλι είναι πιο σύνθετα, με περιγραφές και εκτενείς στοχασμούς. Ως προς την πυκνότητα του ύφους, μπορεί να συγκριθεί με το Θουκυδίδη.

Διαίρεση του έργου του

Περίοδος νεότητας

Άπολογία Σωκράτους

Ο Σωκράτης εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο προτίθεται να απολογηθεί, αποκρούει τις κατηγορίες που έχουν διατυπωθεί σε βάρος του για αθεΐα και διαφθορά και αναφέ-

ρεται στη ζωή και τη δράση του. Στη συνέχεια, κάνει τις αντιπροτάσεις του για την ποιή που πρέπει να του επιβληθεί και τέλος απευθύνεται προς τους δικαστές που τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά και σε αυτούς που τον αθώωσαν.

Κρίτων (ἢ περὶ τοῦ πρακτέου¹ ἠθικός = αναφερόμενος στην ηθική)

Ο Κρίτων, μαθητής του Σωκράτη, τον επισκέπτεται νύκτα στη φυλακή, για να τον πείσει να δραπετεύσει και να σωθεί. Ο φιλόσοφος αρνείται να παραβεί τους νόμους, διδάσκοντας με τη στάση του ότι κάθε πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πατρίδας του, ακόμη και στην περίπτωση που αυτή τον αδικεί. Με τη στάση του αυτή ο Σωκράτης απέδειξε τη συνέπεια λόγων και έργων.

Ίων (ἢ περὶ Ἰλιάδος· πειραστικός = δοκιμαστικός, με βάση την άγνοια του συνομιλητή)

Υπόθεσή του είναι η *Ιλιάδα*. Συζητούν ο Σωκράτης και ο Ίων, ραψωδός από την Έφεσο. Ο Σωκράτης διατυπώνει την άποψη να μη μένει κανείς στην εκμάθηση των επών, αλλά να εμβαθύνει και στη «διάνοια» του ποιητή. Η ποίηση είναι θέμα έμπνευσης, όχι λογικής επεξεργασίας.

Λάχης (ἢ περὶ ἀνδρείας· μαιευτικός = αυτός που εξάγει την ορθή απάντηση)

Οι στρατηγοί Λάχης και Νικίας συζητούν με το Σωκράτη για την ανδρεία, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί. Η συζήτηση δεν οδηγεί σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό.

Χαρμίδης (ἢ περὶ σωφροσύνης· πειραστικός)

Υπόθεσή του είναι η σωφροσύνη, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί, με τελευταίο εκείνον που συμπίπτει με το «γνώθι σαυτόν».

Λῶσις (ἢ περὶ φιλίας· μαιευτικός)

Η συζήτηση γίνεται για το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή του ανθρώπου η φιλία, ως τελικός σκοπός των αισθημάτων μας.

Πρωταγόρας (ἢ σοφισταί· ένδεικτικός = αποδεικτικός)

Ο διάλογος γίνεται στην οικία του Καλλία, όπου φιλοξενούνται οι σοφιστές Πρωταγόρας, Ιππίας και Πρόδικος. Εκεί προσέρχονται και ο νεαρός Ιπποκράτης με το Σωκράτη. Αρχικά, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το «διδασκόν» ή μη της αρετής. Ο Πρωταγόρας αποφαινεται ότι η αρετή είναι δυνατό να διδαχθεί, ενώ ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι όσοι επαγγέλλονται το δίδασκαλο της αρετής δεν είναι ικανοί γι' αυτό. Στη συνέχεια συζητείται η σχέση δικαιοσύνης, οσιότητας, σωφροσύνης, σοφίας και ανδρείας. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι όλα αυτά διαφέρουν μεταξύ τους. Ο Σωκράτης, αντίθετα, υποστηρίζει ότι πρόκειται για όψεις της αυτής ενιαίας αρετής. Ο διάλογος τελειώνει με την εναλλαγή των θέσεων για το «διδασκόν» και την αποδοχή της άποψης ότι το θέμα της αρετής χρειάζεται πολλή έρευνα ακόμη.

1. Οι υπότιτλοι δεν είναι του Πλάτωνα αλλά των γραμματικών. Ο πρώτος δείχνει το θέμα και ο δεύτερος χαρακτηρίζει το διάλογο.

Ευθύφρων (ἡ περὶ τοῦ ὀσίου· πειραστικός)

Υπόθεση του διαλόγου αποτελεί το περιεχόμενο του ὀσίου (= ευσεβούς). Για τη φύση της ευσέβειας συζητούν ο Σωκράτης με τον Ευθύφρονα, γνώστη της μαντικής.

Περίοδος ωριμότητας

Γοργίας (ἡ περὶ ῥητορικῆς· ἀνατρεπτικός = που αναιρεί τους λόγους των άλλων)

Το θέμα που συζητείται είναι η σύγκρουση της φιλοσοφικής ηθικής με τη ρητορική και νικήτρια αναδεικνύεται η πρώτη. Στο τέλος της συζήτησης γίνεται αποδεκτό ότι είναι προτιμότερο να αδικείται κανείς παρά να αδικεί, ότι η δίκαιη τιμωρία είναι καλύτερη από την ατιμωρησία και ότι πρέπει να είναι κανείς και όχι να φαίνεται δίκαιος. Η ρητορική οφείλει να υπηρετεί το δίκαιο. Το άδικο δεν υπερσχύει του δικαίου. Το θέμα θα ξανασυζητηθεί στην *Πολιτεία*.

Ευθύδημος (ἡ ἐριστικός· ἀνατρεπτικός)

Ο Σωκράτης διακωμωδεί τους σοφιστές, επειδή δεν ασχολούνται με την ανεύρεση της αλήθειας, αλλά προσπαθούν να αποσπάσουν τον έπαινο των ακροατών τους με σοφιστικές ερωτήσεις και εριστική δεξιότητα.

Ἰππίας ἐλάττων (ἡ περὶ τοῦ ψεύδους· ἀνατρεπτικός)

Θέμα της συζήτησης είναι η εξέταση του ψεύδους και η προσπάθεια ορισμού του ωραίου, με αφορμή την αξιολόγηση της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*.

Ἰππίας μείζων (ἡ περὶ τοῦ καλοῦ· ἀνατρεπτικός)

Έχει θέμα τον ορισμό του ωραίου και την αναζήτηση της αλήθειας και της γνώσης, ως σκοπού την ύπαρξης του ανθρώπου.

Κρατύλος (ἡ περὶ ὀρθότητος ὀνομάτων· λογικός = αναφερόμενος στην ορθή κρίση)

Διατυπώνονται απόψεις για τη φιλοσοφία της γλώσσας (η γλώσσα είναι φυσικό δημιούργημα ή κοινωνικό-συμβατικό;) και την ορθή σημασία των ονομάτων.

Μένων (ἡ περὶ ἀρετῆς· πειραστικός)

Συζητείται αν η αρετή μπορεί να διδασχθεί ή να ασκηθεί ή αν δίνεται στους ανθρώπους από τη φύση. Το ίδιο θέμα του διδακτού της αρετής συζητείται και στον *Πρωταγόρα*. Στο *Μένωνα* αποδεικνύεται ότι η λογική ικανότητα υπάρχει φύσει στον καθένα. Οι απόψεις που διατυπώνονται κατευθύνουν στη διαμόρφωση της θεωρίας των *Ιδεών*. Επειδή η συζήτηση για τη φύση της αρετής οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, ο Σωκράτης κάνει λόγο για την ανάμνηση, την ικανότητα δηλαδή της ψυχής να ξαναθυμάται τα πράγματα που είδε στις περιπλανήσεις της στη γη και στον Κάτω κόσμο.

Μενέξενος (ἡ ἐπιτάφιος· ἠθικός)

Πρόκειται για ρητορικό λόγο. Ο Σωκράτης συναντά το φίλο και μαθητή του Μενέξενο, που έρχεται από το Βουλευτήριο, όπου έχει μεταβεί, για να πληροφορηθεί το όνομα του ρήτορα ο οποίος θα εκφωνούσε τον επιτάφιο λόγο για όσους έπεσαν στον πόλεμο. Διαφωνώντας με τη συνήθεια των ρητόρων να έχουν εκ των προτέρων έτοιμους τους λό-

γους, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι και ο ίδιος θα μπορούσε να εκφωνήσει επιτάφιο. Άλλωστε, αναφέρεται ότι είχε διδαχθεί τη ρητορική από την Ασπασία, σύζυγο του Περικλή καταγόμενη από τη Μίλητο, περίφημη για τη μόρφωσή της.

Έπειτα από παράκληση του Μενέξενου, ο Σωκράτης πείθεται να απαγγείλει τον επιτάφιο της Ασπασίας, ο οποίος αναφέρεται στην ανδρεία των πεσόντων, στην πολιτεία των Αθηναίων και στα λαμπρά έργα της πόλης.

Συμπόσιον (ή *περι έρωτος*: ήθικός)

Σε συμπόσιο που οργάνωσε ο τραγικός ποιητής Αγάθων εγκωμιάζεται ο θεός Έρωτας. Ο λόγος του Σωκράτη παραπέμπει στη συνομιλία του με τη μάντισσα Διοτίμα για τη φύση του Έρωτα, ουσιαστικά όμως απηχεί συνομιλία με την ψυχή του. Ο Αριστοφάνης, για να δείξει ότι ο έρωτας είναι έμφυτος σε όλους τους ανθρώπους, θα πλάσει μύθο, σύμφωνα με τον οποίο τα δύο φύλα αρχικά ήταν συνενωμένα και διαχωρίστηκαν από τον Απόλλωνα. Ο διάλογος κλείνει με τον Αλκιβιάδη που πλέκει το εγκώμιο του Σωκράτη.

Φαίδων (ή *περι ψυχής*: ήθικός)

Ο διάλογος συμπίπτει με την ημέρα της θανατικής εκτέλεσης του Σωκράτη. Ο δάσκαλος βρίσκεται στη φυλακή και συζητάει με τους φίλους του για την αθανασία της ψυχής. Στο τέλος του διαλόγου περιγράφονται οι τελευταίες συγκινητικές στιγμές του Σωκράτη.

Πολιτεία (ή *περι του δικαίου*: πολιτικός)

Αποτελείται από 10 βιβλία. Ορίζονται η έννοια, η προέλευση και ο σκοπός της δικαιοσύνης και γίνεται αναφορά στο σχηματισμό των κρατών. Η *περι δικαίου* θεωρία συσχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων.

Υποστηρίζεται ότι οι κυβερνήτες πρέπει να διαθέτουν σοφία, οι πολεμιστές ανδρεία, ενώ η σωφροσύνη πρέπει να υπάρχει σε όλους. Επισημαίνεται ότι η δικαιοσύνη απαιτεί από τον καθένα να ασχολείται με την εργασία του, χωρίς να παρεμποδίζει τους άλλους. Παρουσιάζονται οι αρχές της ιδανικής πολιτείας και εξαιρείται η σημασία και η θεμελιακή θέση της παιδείας (μύθος του σπηλαίου).

Η παιδεία θεωρείται η μόνη οδός για τη γνώση της αλήθειας, τη γνώση των Ιδεών και τη θέαση (= ενατένιση) του Αγαθού. Τέλος, γίνεται λόγος για τα πολιτεύματα [τιμοκρατία (= εξουσία ανάλογα με τον πλούτο), ολιγαρχία, δημοκρατία, τυραννίδα] και ο διάλογος κλείνει με το μύθο του θανάτου και της μεταθανάτιας κρίσης.

Σύμπλεγμα αγαλμάτων από το σπίτι «του Έρωτα και της Ψυχής» 4ος αιώνας μ.Χ.
Ελεύθερη απόδοση

Γεροντική περίοδος

Θεαίτητος (ἢ περὶ ἐπιστήμης· πειραστικός)

Θέμα της συζήτησης είναι η επιστήμη (= γνώση) και τα είδη της. Το συμπέρασμα των συνομιλητών είναι ότι η γνώση, που απορρέει από τη λογική, διαχωρίζεται από τη γνώση που προκύπτει από την εμπειρία.

Παρμενίδης (ἢ περὶ ἰδεῶν· λογικός)

Ο Σωκράτης αμφισβητεί τις απόψεις του Ζήνωνα και εκθέτει τη θεωρία για την ύπαρξη των Ιδεών. Ο Παρμενίδης διατυπώνει αντιρρήσεις που οδηγούν το Σωκράτη σε αμηχανία. Ο Πλάτωνας παραδέχεται ότι μόνο με τη διαλεκτική μπορούν να προωθηθούν τα προβλήματα αυτά.

Σοφιστής (ἢ περὶ τοῦ ὄντος· λογικός)

Αναπτύσσεται η θεωρία του *Εἶναι* (= η σταθερή και αμετάβλητη πραγματικότητα σε αντιδιαστολή προς το *γίνεσθαι* —εξέλιξη— και το *φαίνεσθαι*), συζητείται η φύση του σοφιστή, η αντίθεσή του προς το φιλόσοφο, ενώ ασκείται κριτική των σοφιστικών θεωριών *περὶ τοῦ ὄντος*.

Φαῖδρος (ἢ περὶ καλοῦ· ἠθικός)

Ο Φαῖδρος και ο Σωκράτης, περνώντας ανυπόδητοι τον Ιλισό, κάθονται στην πυκνή σκιά ενός πλατανιού. Εκεί συζητούν για κάποιον ερωτικό λόγο του ρήτορα Λυσία. Ο Σωκράτης διατυπώνει επικριτικές απόψεις για το λόγο και ύστερα από παράκληση του Φαίδρου αναφέρεται στη ρητορική, στον έρωτα και στην ψυχή. Παραβάλλει το λογικό μέρος της ψυχής (λογιστικόν) με ηνίοχο ο οποίος προχωρεί με άρμα (ξυνωρίς) που σέρνουν άλογα· το ένα είναι ήμερο (θυμοειδές), τιθασειέται εύκολα και θέλει να φέρει το άρμα στον κόσμο των Ιδεών, ενώ το άλλο (έπιθυμητικόν) προσπαθεί να παρασύρει τον ηνίοχο και να φέρει το άρμα στα γήινα και στα κατώτερα πράγματα. Ο ηνίοχος, όμως, πρέπει να προσπαθήσει ώστε να μην υπερισχύσει το δεύτερο άλογο, γιατί τότε θα εξαθλιωθεί η ψυχή. Η *περὶ ψυχῆς θεωρία* σχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων στην *Πολιτεία*.

Πολιτικός (ἢ περὶ βασιλείας [= πολιτικής τέχνης]· λογικός)

Θέμα του διαλόγου είναι η φύση του πολιτικού άνδρα. Οι συνομιλητές παραδέχονται ότι ο «*πολιτικός άνθρω*» κατέχει τη γνώση και στο πρόσωπό του ολοκληρώνεται το πολιτικό ιδεώδες.

Φίληβος (ἢ περὶ ἡδονῆς· ἠθικός)

Κεντρικό θέμα του είναι η ηδονή, η ηθική φιλοσοφία και η ψυχολογία. Πραγματεύεται το θέμα της ηδονής και το ερώτημα αν η ηδονή ή η φρόνηση είναι το ύψιστο αγαθό.

Τίμαιος (ἢ περὶ φύσεως· φυσικός = αναφερόμενος στη φύση και την αρχική αιτία των πραγμάτων)

Πραγματεύεται θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της δημιουργίας του κόσμου (μύθος της Ατλαντίδας), συνοφίζοντας τις δοξασίες των προσωκρατικών.

Κριτίας (ἢ Ἀτλαντικός· ἠθικός)

Θέμα του είναι η Ατλαντίδα¹, που αντιτίθεται στην ιδανική αρχαία Αθήνα. Περιγράφεται η άνετη ζωή των κατοίκων της και η τιμωρία τους (καταποντισμός) από το Δία εξαιτίας της πλεονεξίας τους. Ο διάλογος δεν ολοκληρώθηκε.

Νόμοι (ἢ περὶ νομοθεσίας· πολιτικός)

Το έργο αποτελείται από 12 βιβλία και ένα επίμετρο («Ἐπινομίς») που πραγματεύεται την επιστήμη των αριθμών. Τα πρόσωπα του διαλόγου (απουσιάζει ο Σωκράτης) συζητούν για την ίδρυση μιας πόλης στην οποία την εξουσία θα έχουν οι νόμοι. Κύρια θέματα των συνομιλητών είναι η επιλογή της τοποθεσίας, ο αριθμός των πολιτών, το εκπαιδευτικό σύστημα και το νομοθετικό πλαίσιο της πόλης. Στο έργο δε γίνεται αναφορά της θεωρίας των Ιδεών και τα πράγματα αντιμετωπίζονται με τρόπο περισσότερο θετικό και ρεαλιστικό.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΗΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΜΦΥΛΙΟΥ (Πλάτ., Πολιτεία X, 616)

Ο μύθος αποτελεί την απάντηση (621 cd) στη διήγηση για το «δακτύλιο του Γύγη».

Ο Ηρ σκοτώθηκε στον πόλεμο και τη στιγμή που επρόκειτο να ταφεί ξαναγύρισε στη ζωή και άρχισε να ιστορεί στους συντρόφους του όσα η ψυχή του, αφού βγήκε από το σώμα του, μπόρεσε να δει στον άλλο κόσμο.

«Ἐλεγε, λοιπόν, πως ἦτανε μπροστά, όταν ἕνας ρωτήθηκε ἀπὸ κάποιον ἄλλον πού εἶναι ὁ Ἀρδιαίος ὁ μέγας, πού ἦτανε τύραννος σὲ κάποια πόλη τῆς Παμφυλίας. [...] Τὴν ἴδια στιγμή ἄνδρες ἄγριοι, καὶ νὰ τὰς ιδεῖς ὀλόφυροι, βρῖσκονταν ἐκεῖ καὶ ἄλλους τοὺς ἐπιάναν καὶ τοὺς τραβούσαν τὸν Ἀρδιαῖο ὁμῶς καὶ μερκοὺς ἄλλους, ἀφού τοὺς ἔδεσαν τὰ πόδια, τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι, ἀφού τοὺς ἐρίξαν καταγῆς καὶ τοὺς ἐγδαραν, ἀρχισαν νὰ τοὺς σέρνουν πλάι ἀπὸ τὸ δρόμο ἐξῶ, καὶ νὰ τοὺς ξεσχίζουν ἐπάνω στ' ἀσπαλάθια, καὶ σ' ὄλους, ὅσοι περνοῦσαν ἀπ' ἐκεῖ, δῆλωναν γιὰ ποιες αἰτίες υποφέρουν τούτοι καὶ πῶς τοὺς πᾶνε νὰ τοὺς ρίξουν μέσα στὸν Τάρταρο».

(Μτφρ. Γ.Ν. Θεοδωρακόπουλος)

Ο Γιώργος Σεφέρης εμπνέεται το εξαιρετικό ποίημα «Ἐπί Ασπαλάθων...» (πρώτη δημοσίευση 23/9/1971), το κίνησε άσμα της ποιητικής του δημιουργίας, καταδικάζοντας τη δικτατορία.

γ) Οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας του

Η πλατωνική φιλοσοφία διαμορφώθηκε σταδιακά και η εξέλιξή της γνώρισε πολλές φάσεις. Τα προγενέστερα φιλοσοφικά ρεύματα (Ηράκλειτου, Σωκράτη, Πυθαγορείων και Έλεατών) συνέβαλαν σημαντικά στη δημιουργία της. Αρχικά, ακολούθησε τις σωκρατικές απόψεις για θέματα όπως η έννοια της ψυχής, της αρετής και της γνώσης. Η φιλοσοφία του συνδέθηκε στενά με τη φιλοσοφία των Πυθαγορείων, τα Μαθηματικά² και τη Γεωμετρία, που τον βοήθησαν στην προώθηση της σκέψης και της κοσμοθεωρίας του.

1. Μυθική χώρα, όπου κατοικούσε ο Τιτάνας Άτλας, στα δυτικά των Ηρακλείων στηλών (Γιβραλτάρ).

2. «Μηδεις άγεωμέτρητος είσίντω» υπήρχε ως προμετωπίδα στην Ακαδημία του Πλάτωνος.

Η θεωρία των Ιδεών Κυρίαρχη θέση στη φιλοσοφία του Πλάτωνα κατέχει η θεωρία των Ιδεών. Σύμφωνα με αυτήν, παράλληλα με τον αισθητό κόσμο, υπάρχει ο πραγματικός κόσμος των Ιδεών (τῶν ὄντων ὄντων), που είναι προσιτός μόνο στο νου και όχι στις αισθήσεις. Ο αισθητός κόσμος μεταβάλλεται συνεχώς, φθείρεται και η δημιουργία του προσδιορίζεται χρονικά. Αντίθετα, ο κόσμος των Ιδεών είναι αιώνιος και αμετάβλητος. Ο αισθητός κόσμος, λόγω της μεταβολής και της φθοράς στις οποίες υπόκειται, δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της γνώσης, που πρέπει να είναι σταθερή και αιώνια.

Στην κορυφή των Ιδεών ο Πλάτων τοποθετεί την ιδέα του αγαθού, το οποίο αποτελεί τον απώτατο σκοπό του κόσμου και συμπίπτει με την έννοια του θεού. Ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στις Ιδέες μόνο με τη λογική, που είναι απαλλαγμένη από τις αισθήσεις και αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην επιστήμη.

Στον υπερβατικό χώρο της ιδέας του αγαθού ή του θεού βρίσκεται και η έννοια της ψυχής, η οποία κατέχει επίσης κεντρική θέση στην πλατωνική φιλοσοφία. Ο άνθρωπος ζούσε κάποτε σαν άυλη ψυχή, αλλά κατέληξε στον υλικό κόσμο και απέκτησε σώμα, που είναι δεσμοπύλο της ψυχής· γι' αυτό πρέπει να αποδυθεί σε έναν αγώνα, προκειμένου να απαλλαγεί από την ύλη και με το θάνατό του να επανέλθει στον κόσμο των Ιδεών. Αν δεν το κατορθώσει, η ψυχή του επανέρχεται στη ζωή και μετενσωματώνεται.

Ιδεώδης πολιτεία Άμεση σχέση με την ανθρώπινη ζωή έχουν η πολιτική και η ηθική, που αποτελούν βασικά θέματα της διαλεκτικής του Πλάτωνα και πρέπει να συνυπάρχουν αρμονικά, προκειμένου να υπάρξει ιδεώδης πολιτεία.

Η αρμονία όμως αυτή προϋποθέτει καταμερισμό έργων σε τρεις τάξεις: Στην τάξη των βιοτεχνών, των γεωργών και των εμπόρων ανατίθεται η φροντίδα για τα υλικά αγαθά. Στις τάξεις των φυλάκων και των αρχόντων ανατίθενται, αντίστοιχα, η φρούρηση και η κυβέρνηση, αφού αποκτήσουν την απαιτούμενη για τους σκοπούς αυτούς εκπαίδευση. Για να αποφευχθούν οι κίνδυνοι που προέρχονται από το προσωπικό συμφέρον, ο Πλάτων προτείνει την κοινοκτημοσύνη των περιουσιών στις δύο ανώτερες κοινωνικές τάξεις.

Η διάκριση των τάξεων μπορεί να παραλληλιστεί με τα τρία μέρη της ψυχής που διακρίνει ο Πλάτων και έτσι διαμορφώνεται το σύστημα:

άρχοντες – λογιστικόν – σοφία
 φύλακες – θυμοειδές – ανδρεία
 δημιουργοί – επιθυμητικόν – σωφροσύνη.

Τη δικαιοσύνη την κατατάσσει ως τέταρτη αρετή, η οποία βρίσκεται σε όλες τις άλλες και πάνω από όλες, γιατί μόνο με αυτήν εξασφαλίζεται η αρμονία του συνόλου.

Όσα υποστηρίζει ο Πλάτων για την ιδανική πολιτεία αποδεικνύουν ότι δεν ήταν μόνο μεταφυσικός αλλά και πολιτικός φιλόσοφος. Διαφωνούσε με τη δημοκρατία της εποχής του, με την κυριαρχία των πλουσίων και την αδικία που επικρατούσε σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οραματιζόταν την ιδανική πολιτεία, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ· αποτέλεσε όμως στόχο των φιλοσόφων που εμπνεύστηκαν από τις απόψεις του.

Επίδραση Η φιλοσοφία του Πλάτωνα μελετήθηκε σε βάθος σε όλους τους αιώνες και δεν έπαψε να συγκινεί και να ενδιαφέρει, μέχρι σήμερα. Οι Πατέρες της Εκκλησίας τη χρησιμοποίησαν, για να συστηματοποιήσουν τη χριστιανική διδασκαλία. Στους χρόνους της Αναγέννησης άσκησε επίσης δημιουργική επιρροή. Στα νεότερα χρόνια, όλο και περισσότερο οι άνθρωποι επικαλούνται τον Πλάτωνα στην προσπάθειά τους να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που τους απασχολούν. Η πλατωνική φιλοσοφία εξακολουθεί να ασκεί, έως τις μέρες μας, γόνιμη επίδραση.

3. Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Αριστοτέλης, γιος του γιατρού Νικόμαχου, γεννήθηκε στα Στάγ(ε)ιρα της Χαλκιδικής. Σε ηλικία 17 ετών ήρθε στην Αθήνα και εντάχθηκε στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου παρέμεινε είκοσι χρόνια, κατά τα οποία διακρίθηκε για τη φιλομάθεια και τη διαλεκτική του δεινότητα. Συζήτησε, μελέτησε, έγραψε και με την επίμονη εργασία του αναδείχθηκε σε μεγάλη πνευματική προσωπικότητα.

Μετά το θάνατο του Πλάτωνα, πήγε στην Άσσο της Τρωάδας και στη Μυτιλήνη, όπου συνέχισε τις φιλοσοφικές του μελέτες, χειραφετημένος πλέον σε μεγάλο βαθμό από τις βασικές θεωρίες του Πλάτωνα.

Το 342 π.Χ. πήγε στην Πέλλα, για να αναλάβει την εκπαίδευση του Αλέξανδρου¹, και ύστερα από τρία χρόνια επέστρεψε στην Αθήνα, όπου, το 335 π.Χ., ίδρυσε δική του σχολή, το «Λύκειον»². Η σχολή ονομάστηκε και «περιπατητική» ή «περίπατος», γιατί η διδασκαλία γινόταν καθώς οι μαθητές βιάδιζαν κάτω από τις δενδροστοιχίες, κοντά στην όχθη του Ιλισσού ποταμού.

Ως μέθοδο διδασκαλίας είχε το συνεχή λόγο, γιατί οι φυσικές και ιστορικές έρευνες του Αριστοτέλη δεν μπορούσαν να διδαχθούν διαλογικά.

Όταν πέθανε ο Αλέξανδρος, οι Αθηναίοι ανέλαβαν την ηγεμονία των Ελλήνων κατά των Μακεδόνων και οι μακεδονίζοντες περιέπεσαν σε δυσμένεια. Σ' αυτούς ανήκε και ο Αριστοτέλης, ο οποίος κατέφυγε στη Χαλκίδα, στο σπίτι της μητέρας του Φαιστίδας, όπου τον επόμενο χρόνο πέθανε. Στο Λύκειο τον διαδέχθηκε ο μαθητής του Θεόφραστος (372-286 π.Χ.), από την Ερεσό της Λέσβου, γνωστός κυρίως από τους *Χαρακτήρες*, ένα σατιρικό έργο, από 30 σκίτσα προσώπων, που δημιούργησε ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος.

β) Το έργο του Αριστοτέλη

Το αριστοτελικό έργο καλύπτει όλους τους τομείς του επιστητού. Η ζωολογία, η βοτανική, η βιολογία, η μηχανική, η λογική, η διαλεκτική, η ρητορική, η πολιτική, η ποιητική, η φυ-

1. Ο Αλέξανδρος τιμώντας το δάσκαλό του έλεγε συχνά ότι στον πατέρα του χρωστούσε τη ζωή (ζῆν), ενώ σε στο δάσκαλό του την καλή ζωή (τὸ εὖ ζῆν).

2. Η ονομασία προέρχεται από την περιοχή λατρείας του Λύκειου (= φωτεινού) Απόλλωνα, κοντά στον Λυκαβηττό.

σική και η μεταφυσική αποτελούν αντικείμενο των μελετών του και της διδασκαλίας του.

Οι μελητές του Αριστοτέλη διακρίνουν την επιστημονική και φιλοσοφική δράση του σε τρεις περιόδους: την πρώτη αθηναϊκή, την περίοδο της Άσσου-Λέσβου-Πέλλας και τη δεύτερη αθηναϊκή. Στην πρώτη περίοδο η σκέψη του είναι επηρεασμένη από τον Πλάτωνα, ενώ κατά τη δεύτερη και την τρίτη το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται σε επιστημονικές μελέτες.

Γλώσσα – Ύφος Τα συγγράμματά του, σε αττική γλώσσα, χαρακτηρίζονται από αφθονία νέων όρων, τεχνικών και επιστημονικών, και από την ακρίβεια με την οποία χρησιμοποιεί τις λέξεις της κοινής γλώσσας. Δεν τον απασχολεί η λεπτότητα της αττικής διαλέκτου, αλλά χρησιμοποιεί με πολλή άνεση λέξεις της ομιλούμενης γλώσσας προαναγγέλλοντας έτσι την κοινή διάλεκτο. Οι εκφράσεις του είναι ζωηρές, με λίγες εικόνες και μεταφορές. Συχνά ο λόγος του, σε ύφος απλό, αλλά αυστηρά επιστημονικό, παρουσιάζεται βραχύς και ελλειπτικός, με αποτέλεσμα η κατανόησή του να γίνεται ενίοτε δύσκολη.

Φιλοσοφικές απόψεις Ο Αριστοτέλης υπήρξε κορυφαίος διδάσκαλος της επιστήμης και των θεωρητικών αναζητήσεων του ανθρώπου. Σύμφωνα με τις απόψεις του, η επιστήμη έχει σκοπό τη γνώση της ουσίας των πραγμάτων και η ουσία αυτή βρίσκεται στη γενική ιδέα του επιστητού. Δεν υπάρχει επιστήμη του ειδικού, αλλά μόνο επιστήμη του γενικού. Η ουσία των πραγμάτων δεν ανάγεται σε μια γενική αρχή. Στο θέμα αυτό διαφοροποιείται από τον Πλάτωνα, ο οποίος εξαρτούσε τα πάντα από την υπέρτατη ιδέα του αγαθού. Ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία του αισθητού κόσμου μέσω του νοητού, του κόσμου των Ιδεών. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης απορρίπτει τη θεωρία των Ιδεών και πιστεύει ότι δεν υπάρχει νοητός κόσμος διαφορετικός από τον αισθητό ούτε γνώση χωρίς την αίσθηση. Σώμα και ψυχή βρίσκονται στην ίδια σχέση, όπως η ύλη και η μορφή (εἶδος). Η μορφή είναι αναμειγμένη με την ύλη, ενώ η πλατωνική ιδέα ήταν χωρισμένη από αυτήν. Για τον Αριστοτέλη η γνώση ενός πράγματος προϋποθέτει τη διάκριση των στοιχείων από τα οποία προσδιορίζεται και που αποτελούν τα αίτια του: α) την ύλη από την οποία γίνεται, β) τη μορφή (το είδος) που παίρνει η ύλη, γ) το κινούν, τη δύναμη δηλαδή που το διαμορφώνει, και δ) το σκοπό (τὸ τέλος) για τον οποίο πραγματοποιείται. Το πιο σημαντικό από τα τέσσερα είναι το αίτιο του σκοπού.

Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι το γεγονός είναι η βάση κάθε επιστήμης και γι' αυτό το αναζητεί σε όλες τις πηγές των πληροφοριών. Συλλέγει και μελετά κάθε είδους γεγονότα. Με αυτά θεμελιώνει τις θεωρίες του και επιδιώκει να εξηγήσει καθετί που υπάρχει.

Επίδραση Ο Αριστοτέλης επηρέασε την παγκόσμια σκέψη όσο κανείς άλλος φιλόσοφος. Μελέτησε τις απόψεις των προγενέστερων φιλοσόφων, τις συστηματοποίησε και συγκρότησε τη φιλοσοφική επιστήμη. Το έργο του αποτελεί την κορυφαία φάση της ελληνικής φιλοσοφίας και συνέβαλε σημαντικά στην προαγωγή της επιστήμης και στη δημιουργία πολλών νέων κλάδων της.

Τομείς ενασχόλησης

Οι κυριότεροι επιστημονικοί κλάδοι με τους οποίους ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης ήταν :

Λογική Αποφασιστική ήταν η συμβολή του στη γένεση της Λογικής. Η Λογική του ασχολείται με τη σκέψη του ανθρώπου στην καθημερινή του ζωή και διακρίνεται σε αναλυτική και διαλεκτική. Κεντρική θέση στη μέθοδο με την οποία διερευνά τα φιλοσοφικά και επιστημονικά προβλήματα κατέχουν η παρατήρηση και η επαγωγή, η απόδειξη.

Φυσική Σημαντική είναι και η Φυσική του, η οποία έχει ως αντικείμενο τα όντα που υπάρχουν «φύσει», όσα δηλαδή έχουν μέσα τους κίνηση και στάση. Τέτοια είναι τα ζώα, τα φυτά, αλλά και η γη, το πυρ, ο αέρας και το νερό. Οι φυσικές μελέτες του Αριστοτέλη επηρέασαν τους μεγάλους εκπροσώπους της νεότερης φυσικής και φιλοσοφίας.

Βιολογία Στον τομέα της βιολογίας η συμβολή του υπήρξε επίσης σπουδαία, αφού στα έργα του ερμηνεύεται η γένεση της ζωής με κύρια έννοια την εντελέχεια (έν - τέλος - έχειν = ολοκλήρωση, δηλαδή ό,τι έχει μέσα του την τελείωση). Ο αριστοτελικός αυτός όρος σημαίνει τη μετάβαση της άμορφης ύλης από την περιοχή της δυνατότητας (έν δυνάμει) στην περιοχή της πραγματικότητας (έν ενεργεία), όπου εντάσσεται χάρη στη συγκεκριμένη μορφή που της δόθηκε, σύμφωνα με το σκοπό του δημιουργού της. Για τα έμβια όντα πρώτη εντελέχεια είναι η ψυχή, η οποία διαπλάθει και συντηρεί τον οργανισμό τους, δημιουργεί και κατευθύνει τις κινήσεις και τις αισθήσεις τους.

Ψυχολογία Η ψυχολογία του, δηλαδή η επιστήμη που έχει αντικείμενο τη μελέτη της ψυχής, μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος των θεωριών που αναπτύχθηκαν στους νεότερους χρόνους. Βασικές έννοιές της είναι τα «πάθη», οι «δυνάμεις», οι «έξεις», η «αίσθηση», ο «νους», η «επιθυμία» και η «βούληση».

Ήθική Η ηθική του, που ασχολείται με τους κανόνες των πράξεων του ανθρώπου, έχει ως κέντρο της το αγαθό, την αρετή και την ευδαιμονία. Τρεις είναι οι κύριες αρετές σύμφωνα με τις οποίες ο άνθρωπος ζει με ευδαιμονία: η σοφία, η σύνεση και η σωφροσύνη. Η αρχή του «ορθού μέσου» είναι μια σωστή αναλογία ανάμεσα σε δύο άκρα, όπως, για παράδειγμα, το θάρρος ανάμεσα στην ανανδρία και την αλόγιστη τόλμη.

Πολιτική Οι απόψεις του για την πολιτική συμπυκνώνονται στο θεώρημα σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος είναι «ζῷον πολιτικόν», ένα ον δηλαδή που έχει έμφυση τη διάθεση να ζει στην κοινότητα μιας πόλης. Η πολιτική κοινωνία δεν είναι κάτι τεχνητό, αλλά υπάρχει από τη φύση για να εξασφαλίζει το «κοινῆ συμφέρον» των πολιτών.

Τέχνη του λόγου Εξετάζει προβλήματα αισθητικής, που ασχολείται με τη θεωρία της δομής των έργων τέχνης (τεχνοκριτική).

Διαίρεση του έργου του

Τα σημαντικότερα έργα του διακρίνονται στις ομάδες που ακολουθούν:

- I. *Διάλογοι*, στους οποίους χρησιμοποιεί την πλατωνική μέθοδο για τη διατύπωση φιλοσοφικών θεμάτων. Από τους διαλόγους διασώθηκαν μόνο κάποια αποσπάσματα.
- II. *Έργα πολυμάθειας* (*Αθηναίων πολιτεία* και *Διδασκαλία*, από τις οποίες διασώθηκαν ελάχιστες φράσεις).
- III. *Πραγματείες* ή *Διατριβές*, στις οποίες προσεγγίζει, κατά τρόπο επιστημονικό, αρκετά από τα θέματα που σχετίζονται με τους διάφορους τομείς της ζωής. Εδώ εντάσσονται όσα αναφέρονται στο θεωρητικό μέρος της επιστήμης (*Φυσικά*, *Μετά τὰ Φυσικά* ή *Πρώτη Φιλοσοφία*, *Περὶ ψυχῆς* κ.ά.).
- IV. Ακολουθούν όσα αναφέρονται στην πρακτική εφαρμογή: *Πολιτικά*, *Ἠθικά*, *Ὅργανον* (δηλαδή εργαλείο για κάθε γνώση, από πέντε πραγματείες σχετικές με τη *Λογική*), *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*, *Ῥητορική*, *Περὶ ποιητικῆς*.
- V. Έγραψε και ποιήματα, όπως τον παιάνα «Ὕμνος εἰς Ἑρμεῖον», ὕμνο στην ηθική Αρετή.

Περιλήψεις των κυριότερων έργων του

Αθηναίων Πολιτεία

Το έργο διαιρείται σε δύο μέρη: Στο πρώτο εξιστορούνται οι πολιτικές μεταβολές της Αθήνας και διασώθηκε σχεδόν στο σύνολό του. Στο δεύτερο μέρος, από το οποίο έχουμε μόνο αποσπάσματα, αναφέρεται η ιστορία της Αθήνας. Η *Αθηναίων Πολιτεία* αποτελεί σε μέρος συλλογή πολλών πραγματειών (*Πολιτεία πόλεων*), στις οποίες ο Αριστοτέλης είχε μελετήσει τα πολιτεύματα 158 πόλεων, ελληνικών ή βαρβαρικών.

Διδασκαλία

Πρόκειται για κατάλογο θεατρικών παραστάσεων με τους τίτλους των έργων, τα ονόματα των συγγραφέων, των χορηγών και των νικητών. Δεν παρατίθενται απλώς τα στοιχεία αυτά, αλλά γίνεται αναφορά στην οργάνωση των αγώνων, στον ποιητή των «διδασκομένων» έργων και σε άλλα θέματα που σχετίζονται με την ιστορία του δράματος.

Φυσικά

Στο έργο διατυπώνονται οι αρχές και οι όροι με βάση τους οποίους γίνεται η αριστοτελική ερμηνεία της φύσης και αναπτύσσεται η θεωρία των τεσσάρων αιτιών κάθε πράγματος (ύλη, μορφή, κίνηση, σκοπός). Με τη θεωρία αυτή συνδέεται και η έντελέχεια, η δύναμη δηλαδή που δίνει μορφή στην ύλη και οδηγεί τα όντα στην πραγμάτωση του είδους τους.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

«Εἰς Ἀρετὴν»

Ἀρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείω,
θήραμα κάλλιστον βίω,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλερούς ἀκάμαντας...

Πολύμοχθη Ἀρετὴ μες στῶν θνητῶν το γένος
εἶσαι τοῦ βίου ο πιο μεγάλος στόχος,
για τὴ δική σου παρουσία, Παρθένα,
τιμὴ κι ἡ μοῖρα τοῦ θανάτου στὴν Ἑλλάδα
κι οἱ κόποι υποφερτοί, οἱ πιο σκληροί κι ἀκάμαντοι,
θροφὴν ἀθανασίας χάρισες στο πνεῦμα μας, ἀνώτερη
κι ἀπ' τὴ λατρεία τοῦ χρυσοῦ ἢ τῶν γονέων
καὶ τοῦ ὕπνου ἀκόμη που ἀπαλά μας νανουρίζει.
Ἀφοῦ κι ὁ θεὸς Ἡρακλῆς γιὰ σένα
κι οἱ δυο Διόσκουροι τῆς Λήδας
πάρα πολλοὺς τελέσαν ἀθλοῦς,
ἀντλώντας ἀπ' τὴ δύναμή σου,
κι ἐσέ ποθώντας ὁ Ἀχιλλέας
κι ὁ Αἴαντας διάβηκαν στὸν Ἄδη.
Γιὰ τὴ δική σου τοῦ Ἀταρνέα το θρέμμα
τοῦ ἡλίου το φῶς ἀποξενώθηκε.
Μα μένει ἀείμνηστος στὰ ἔργα τοῦ
κι ἡ Μούσα μου, τῆς Μνημοσύνης
ἡ κόρη, ἀθάνατον θα κάμει,
σεβόμενη τὸν Ξένιον Δία
καὶ τὴν πιστὴ Φιλία ἐπιβραβεύοντας.

(Μτφρ. Γ. Δάλλας)

Στον καιάνα αὐτό, που ἔχει τίτλο «Ἕμνος εἰς Ἑρμεῖαν», ἀπὸ τὰ ελάχιστα ποιήματα τοῦ Ἀριστοτέλη που σώθηκαν, ὁ φιλόσοφος υμνεῖ τὴν ἠθικὴ Ἀρετὴ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία καὶ ἠθικὴ τελειότητα στὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ στὴ μετὰ θάνατα ἀμοιβή. Εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἑρμεῖα, που ἦταν πλατωνικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τὴν πόλη Ἀταρνέα τῆς Αἰολίδας. Ὁ Ἑρμεῖας ἀπὸ δούλος ἐγίνε ἡγεμόνας τῆς πόλης, ἀφοῦ πρῶτα σπούδασε φιλοσοφία στὴν Ἀθήνα καὶ συνδέθηκε με φιλικούς δεσμούς με τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Συνελήφθη ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ ἐκτελέστηκε με ἀγριο τρόπο. Το ἀγγελμα γιὰ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ φίλου τοῦ προκάλεσε βαθιὰ συγκίνηση στὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος συγκλονισμένος ἔγραψε τὸν Ἕμνο.

Μετά τὰ Φυσικά ή Πρώτη Φιλοσοφία

Η ονομασία οφείλεται στη σειρά των έργων, επειδή στην έκδοση είχε τοποθετηθεί μετά τα Φυσικά. Από εδώ προέρχεται ο νεότερος όρος «μεταφυσική». Το έργο αρχίζει με την αποδοχή της άποψης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος «φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρέγεται». Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης, αναζητώντας την αρχή της κίνησης, οδηγείται στο αίτημα για την ύπαρξη μιας κινούσας αρχής, του θεού, του οποίου όμως δε δέχεται καμιά ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις.

Περὶ φυχῆς

Αναφέρεται σε όλες τις μορφές ζωής και διακρίνει τις διάφορες λειτουργίες της ψυχής (αισθητική, θρεπτική, νοητική). Η νοητική λειτουργία είναι ανώτερη από όλες τις άλλες, είναι έργο του Νου και υπάρχει μόνο στον άνθρωπο.

Ἠθικά

Ο όρος παραπέμπει στις τρεις πραγματείες του Αριστοτέλη για την ηθική: *Ἠθικά Νικομαχία* (10 βιβλία), *Ἠθικά Εὐδήμεια* (7 βιβλία) και *Ἠθικά Μεγάλα* (2 μόνο βιβλία, παρά τον τίτλο). Τα δύο πρώτα τιτλοφορήθηκαν από τα ονόματα των εκδοτών (ο Νικόμαχος ήταν γιος του Αριστοτέλη και ο Εὐδήμος μαθητής του από τη Ρόδο). Περιεχόμενο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* είναι η ευδαιμονία, η οποία, κατά το φιλόσοφο, αποτελεί τον απώτερο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ευτυχία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αρετή, δηλαδή με την ηθική και διανοητική τελείωση. Η αρετή δεν υπάγεται εκ φύσεως στον άνθρωπο ούτε αποτελεί αντικείμενο μάθησης, όπως θεωρούσε ο Πλάτων. Είναι συνήθεια που αποκτάται με την ελεύθερη βούληση και ωθεί στην επιτέλεση του καλού. Βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων (μεσότης), της υπερβολής και της έλλειψης.

Πολιτικά

Αποτελούνται από 8 βιβλία, στα οποία ο Αριστοτέλης ασχολείται με τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών και των προβλημάτων τους. Στο Α' βιβλίο δίνει τον ορισμό του κράτους, στο Β' ασκεί κριτική στα συστήματα που προτείνουν κάποιο πολίτευμα ως ιδεώδες, στο Γ' κατατάσσει τις διάφορες μορφές πολιτευμάτων. Στα Δ'-ΣΤ' αναφέρεται στην ποιικιλία των καθεστώτων, στον τρόπο θεμελίωσης και φθοράς τους. Στο Ζ' κάνει λόγο για την ιδανική πολιτεία, ενώ στο Η' για την εκπαίδευση του πολίτη. Ο ίδιος δεν τάσσεται ανοικτά υπέρ ενός συγκεκριμένου πολιτεύματος. Δείχνει πάντως προτίμηση για ένα μικτό πολίτευμα (ολιγαρχίας και δημοκρατίας), το οποίο ονομάζει απλά *πολιτεία*. Αποδο-

κιμάζει όμως όλα τα πολιτεύματα που συνιστούν *παρεκβάσεις* της βασιλείας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας, δηλαδή την τυραννία, την ολιγαρχία και τη δημαγωγία.

Περί ποιητικής

Από τα δύο βιβλία που την αποτελούσαν μας διασώθηκε το πρώτο, το περιεχόμενο του οποίου αναφέρεται στην τραγωδία και στο έπος. Το δεύτερο βιβλίο αναφερόταν στην κωμωδία.

Ρητορική

Αποτελείται από 3 βιβλία και δίνεται ο ορισμός της ρητορικής και τα διάφορα είδη της. Γίνεται αναφορά στα συναισθήματα που προκαλούνται με το λόγο (οργή, φιλία, φόβος, ντροπή, λύπη, αγανάκτηση κ.ά.) και παρατίθενται τα στοιχεία που αφορούν τη σύνθεση και το ύφος του ρητορικού λόγου.

Επιβίωση Το έργο του Αριστοτέλη σχολιάστηκε στους αρχαίους και μεταγενέστερους χρόνους και είχε μεγάλη απήχηση, γιατί έγινε γνωστό μέσω των αραβικών και λατινικών μεταφράσεων. Ο χριστιανισμός αξιοποίησε την αριστοτελική σκέψη· μια μεγάλη μορφή της Καθολικής Εκκλησίας, ο Θωμάς Ακινάτης (13ος αι.) χρησιμοποίησε τα έργα του ως βάση μιας χριστιανικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης θεωρήθηκε αυθεντία και αλάθητος και επηρέασε ακόμη και τη σχολαστική θεολογία του Μεσαίωνα, που επιδίωκε να θεμελιώσει τα χριστιανικά δόγματα στη φιλοσοφία. Το ενδιαφέρον για το φιλόσοφο ανανεώθηκε στα χρόνια της Αναγέννησης. Σήμερα, το έργο του διαβάζεται με ιδιαίτερη προσοχή και ολοένα αναγνωρίζεται η αξία της σκέψης του.

Επιλογικά, οι δύο φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης, παρά τη μεταγενέστερη διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών¹, επέδρασαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης.

β. Φιλοσοφία

Αναπτύχθηκαν τρία φιλοσοφικά συστήματα, ο επικουρισμός, ο σκεπτικισμός και ο στωικισμός, τα οποία καθορίζουν τις κύριες κατευθύνσεις της φιλοσοφίας στον ελληνιστικό χώρο μετά τον Αριστοτέλη. Ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους έχουν την ισχυρή έμφαση που δίνουν στο άτομο, μετά την κατάρρευση του πολιτικού συστήματος της πόλης, την ατομική αυτονομία και την «φύσιν», «τὸ κατὰ φύσιν ζῆν ἢ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν». Σπέρματα των φιλοσοφικών τους τάσεων βρίσκονται σε στοχαστές που έδρασαν πριν από το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως ο Διογένης ο Κυνικός, ο οποίος αμφισβήτησε τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς και την παράδοση, κηρύσσοντας τις νέες ιδέες για την κατανίκηση των φόβων και των επιθυμιών.

1. Ο επικουρισμός

Ο επικουρισμός, ως ηθική φιλοσοφία, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ψυχική γαλήνη και αταραξία έναντι της πολιτικής. Εισηγητής της ήταν ο Επίκουρος (341-271 π.Χ.), γιος Αθηναίου κληρούχου, ο οποίος γεννήθηκε στη Σάμο. Ίδρυσε τους φιλοσοφικούς του κύκλους στη Μυτιλήνη, τη Λάμψακο και την Αθήνα. Η οικία με τον κήπο του —που έδωσε το όνομα¹ στην επικούρεια σχολή— έγινε το κέντρο της φιλοσοφικής του σχολής. Από το πλούσιο έργο του διασώθηκαν τρεις επιστολές (η *Πρὸς Μενουκία*, όπου δίνει περίληψη της ηθικής του θεωρίας), *Κύρια Δόξαι* (μια συλλογή 40 βασικών δογμάτων²), *Αποφθέγματα* (μια σειρά γνωμικών) και αποσπάσματα από το *Περὶ φύσεως* (37 βιβλία), μια συστηματική πραγμάτευση της φυσικής, της κοσμολογίας και της επιστημολογίας.

1. Η σχολή ονομαζόταν «Κήπος» και οι επικούρειοι ήταν γνωστοί και με το όνομα «οἱ ἀπὸ τῶν κήπων» ή «οἱ ἀπὸ κήπου».

2. Βασικό δόγμα ήταν «τὸ λάθε βιώσας» (= ζῆσε στο περιθώριο, αθόρυβα, μακριά από τη δημοσιότητα).

Πλαίσιο της φιλοσοφίας του Ο Επίκουρος υποστήριζε ότι η φιλοσοφία τότε μόνο έχει αξία, όταν βοηθάει τον άνθρωπο να κατακτήσει την ευδαιμονία. Η ευδαιμονία αυτή, θεϊκή ή ανθρώπινη, για να πραγματωθεί τέλεια, απαιτεί μια ζωή που διέπεται από αδιατάραχη ηρεμία ή απαλλαγή από τον πόνο. Μεγαλύτερη αιτία της αποτυχίας του ανθρώπου να ζήσει ήρεμη ζωή είναι οι δοξασίες για τη θεϊκή διακυβέρνηση του κόσμου· στρέφεται, έτσι, εναντίον της κοσμολογίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Απορρίπτει επίσης την πίστη ότι οι θεοί είναι υπεύθυνοι για οποιοδήποτε φυσικό γεγονός, καθώς και τους μεταφυσικούς προβληματισμούς και το φόβο του θανάτου. «Ο Θεός είναι πέραν του φόβου, ο θάνατος είναι απαλλαγμένος αισθήματος...»· όλα ρυθμίζονται από την τύχη, η οποία κυριαρχεί στην ύλη και δεν υποτάσσεται ούτε στην πρόνοια ούτε στη λογική. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και αυτόρρηξ.

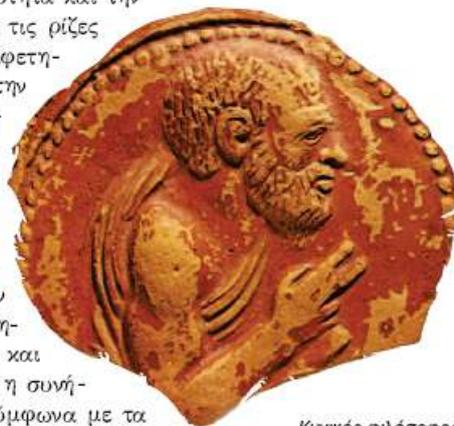
Οι αρχές του επικουρισμού απαιτούν την αυτοκυριαρχία και τη σταθερότητα που θα εξασφαλίσουν τη γαλήνη του πνεύματος, την *άταραξίαν*.

Κατά τον Επίκουρο, η ελευθερία από τον πόνο είναι αγαθό και υπέρτατη ηδονή. Η φιλία ως αθάνατο αγαθό προσφέρει μεγάλη ευτυχία. Ο Κήπος, άλλωστε, ήταν μια κοινωνία φίλων και εξασφάλιζε το πλαίσιο για την πραγματοποίηση της φιλίας· γυναίκες και δούλοι δεν αποκλείονταν.

Ο επικουρισμός, που είχε αφετηρία τα ηθικά αξιώματα του Δημόκριτου, διαδόθηκε στον ελληνικό και το ρωμαϊκό κόσμο. Θερμός οπαδός του ήταν κυρίως ο Λατίνος Λουκρήτιος (του 1ου αι. π.Χ.), ο οποίος στο φιλοσοφικό του ποίημα «De rerum natura» (= για τη φύση των πραγμάτων) παρουσιάζει την επικούρεια διδασκαλία ως μοναδική πηγή για την ανθρώπινη σωτηρία.

2. Σκεπτικισμός

Ο σκεπτικισμός (σκέψις = διαλογισμός ή έρευνα) είναι φιλοσοφικό ρεύμα που αρνείται κάθε γνώση, αμφισβητώντας την αυθεντικότητα και την ισχύ γενικώς αποδεκτών αληθειών. Έχει τις ρίζες του στον 4ο αι. π.Χ. («οὐδὲν οἶδα») και αφετηρία του είναι η ελπίδα να κατακτήσουμε την ψυχική ηρεμία (*άταραξίαν*). Ιδρυτής του είναι ο Πύρρων (365-275 π.Χ.) από την Ηλιδα, ο εισηγητής του φιλοσοφικού δόγματος του πυρρωνισμού (ως αρχαίας σκέψης) και της *έποχης* (= αναστολή, επιφύλαξη ως προς τη γνώση), η οποία αναφέρεται στη φύση των υλικών αντικειμένων που είναι απρόσιτα στον άνθρωπο. Αναζητήσε την ευτυχία στην αποχή από κάθε κρίση και ορισμό (*άφρασία*). Υποστήριζε ακόμη πως η συνήθεια και η συμβατικότητα (=σύμβαση), σύμφωνα με τα πρότυπα της κοινωνίας, διέπουν τις ανθρώπινες πράξεις.

Κυνικός φιλόσοφος.
Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Την επόμενη φάση του σκεπτικισμού σημάδεψε η Ακαδημία με τους σκεπτικούς Αρχεσίλαο από την Πιτάνη της Αιολίδας (316-241 π.Χ.) και Καρνεάδη από την Κυρήνη της Λιβύης (214-129 π.Χ.), δεινό ρήτορα.

3. Στωικισμός

Ονομάστηκε έτσι από την Ποικίλη Στοά (= πολύχρωμη, κοσμημένη με τοιχογραφίες), στην Αγορά της αρχαίας Αθήνας, έναν κεντρικό δημόσιο χώρο που ονοματοδότησε τους οπαδούς και το φιλοσοφικό σύστημα. Οι στωικοί συνιστούν ψυχικό σθένος στην αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων της ζωής («ἀπέχου και ἀνέχου»).

Ως βασικά σημεία της στωικής φιλοσοφίας αναφέρονται η αδιαφορία για καθετί εξωτερικό (ήρεμη αναμονή του θανάτου), η λογικότητα, ως μοναδική πηγή ανθρώπινης ευδαιμονίας, ο «κοσμοπολιτισμός» (δηλαδή ο άνθρωπος θεωρείται πολίτης του κόσμου και όχι μόνο της πατρίδας) και ο ηθικός ιδεαλισμός. Οι στωικοί άντλησαν πολλές ιδέες από τον Ηράκλειτο. Οι δύο θεμελιώδεις έννοιες, που συμπίπτουν, είναι ο λόγος, που πηγάζει από το Θεό και στον οποίο υποτάσσονται όλα, και η φύσις. Ο άνθρωπος πρέπει να ζει σύμφωνα με τη φύση, η οποία ορίζει ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να κατακτά την *εὐδαιμονίαν* μόνο με ό,τι εξουσιάζει, δηλαδή με την αρετή, η οποία είναι το μόνο αγαθό. Η στωική ηθική, μολονότι περιέχει πρωτότυπα στοιχεία, έχει πολλά κοινά με τις σωκρατικές, πλατωνικές και αριστοτελικές ιδέες. Ιδρυτής της Στοάς είναι ο Ζήνων (333-262 π.Χ.), από το Κίτιο της Κύπρου, πολυγραφότατος, το έργο του οποίου όμως έχει χαθεί. Στην *Πολιτεία* υποστήριζε ότι μια κοινωνία σοφών δεν έχει ανάγκη τους συμβατικούς θεσμούς της ελληνικής πόλης. Ο Κλεάνθης (330-232 π.Χ.), από την Άσσο της Τρωάδας, έγραψε το μεγαλειώδη «*Ἔγνων εἰς Δία*» (37 εξασύλλαβοι στίχοι), δήλωση για τη θρησκευτική βάση του στωικισμού, και ο Χρόσιππος (280-206 π.Χ.), από τους Σόλους της Κιλικίας, συστηματοποίησε τη στωική φιλοσοφία και έγραψε 700 διατριβές (=μελέτες).

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η στωική φιλοσοφία, η σημαντικότερη κίνηση στην ελληνιστική φιλοσοφία, με τρεις φάσεις (Αρχαία, Μέση και Νέα Στοά), άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση σε ολόκληρο τον κόσμο. Νέα ώθηση θα πάρει με τον Παναίτιο από τη Ρόδο (185-112 π.Χ.) και τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια της Συρίας (135-51 π.Χ.), και στη ρωμαϊκή περίοδο με τους φιλοσόφους Σενέκα, Επίκτητο και Μάρκο Αυρήλιο· θα επηρεάσει ακόμη τον Απόστολο Παύλο και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Από την Αναγέννηση έως τα νεότερα χρόνια η επίδραση της στωικής φιλοσοφίας στο δυτικό πολιτισμό υπήρξε κυριαρχική στο έργο κορυφαίων φιλοσόφων (Σπινόζα, Καντ κ.ά.). Ακόμη και σήμερα η επιρροή του στωικισμού συνεχίζεται στην καθημερινή ζωή. Στη νεοελληνική η λέξη «στωικότητα» σημαίνει καρτερικότητα και αντιμετώπιση των δυσάρεστων καταστάσεων με στοχαστική διάθεση και αταραξία.

Β. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Νέες εξελίξεις εμφανίζονται στη φιλοσοφία των σκεπτικών, του Επίκουρου και των στωικών. Η εμφάνιση του χριστιανισμού ανταποκρίνεται στις μεταφυσικές ανάγκες των ανθρώπων και συναγωνίζεται τη φιλοσοφία. Ο σκεπτικισμός εκπροσωπείται από τον ιατρό Σέξτο τον Εμπειρικό (2ος αι. μ.Χ.), ο οποίος πολέμησε αποφασιστικά τους δογματικούς, τους σοφούς και τους ρήτορες.

Ο στωικισμός εκπροσωπείται από έναν Έλληνα δούλο από τη Φρυγία, τον Επίκτητο, και από ένα Ρωμαίο αυτοκράτορα, το Μάρκο Αυρήλιο.

1. α' «Αττικά», β' «Κορινθιακά», γ' «Λακωνικά», δ' «Μεσσηνιακά», ε'-στ' «Ηλειακά», ζ' «Αχαϊκά», η' «Αρκαδικά», θ' «Βοιωτικά», ι' «Φωικικά».
2. *Μαθηματικά στοιχεία Γεωγραφίας* (βιβλία 1-2) και ιστορικές πληροφορίες για την Ευρώπη (3-7), την Ελλάδα (8-10), την Ασία (11-16) και την Αφρική (17).

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Επίκτητος Ο Επίκτητος (50-120 μ.Χ.), από την Ιεράπολη της Φρυγίας, γεννήθηκε δούλος· όταν όμως, απελευθερώθηκε, ασχολήθηκε με τη διδασκαλία της στωικής φιλοσοφίας (Νέα Στοά) στη Ρώμη και έπειτα στη Νικόπολη της Ηπείρου. Ο Επίκτητος έγινε γνωστός από το μαθητή του Αρριανό, ο οποίος κατέγραψε στις Διατριβές του, σε 8 βιβλία, την ηθική του διδασκαλία· το περιεχόμενό της περιορίζεται στην ηθική, στην έκφραση της αυτοκυριαρχίας και στον ανθρωπισμό —η αγάπη του φιλοσόφου για την ανθρωπότητα είναι σημείο των νέων καιρών.

Μάρκος Αυρήλιος Ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, έγραψε στα ελληνικά, ως αντίδοτο στις βασιλικές φροντίδες και ως μέσο αυτονουθεσίας, μια σειρά «Στοχασμών», σε 12 βιβλία, με τον τίτλο, *Εἰς ἑαυτόν*. Το βιβλίο περιέχει ηθικές ομιλίες που απευθύνονται στον εαυτό του, αλλά, συνάμα, δίνουν στον αναγνώστη την αίσθηση μιας συμπαθητικής προσωπικότητας.

Τέλος, στην περίοδο αυτή, ο πλατωνισμός ανανεώνεται ριζικά από το νεοπλατωνισμό, τελευταίο φιλοσοφικό κίνημα, που εμπνέεται από τον Πλάτωνα, αλλά επηρεάζεται από τους στωικούς και τους περιπατητικούς.

Πλωτίνος Ο νεοπλατωνιστής Πλωτίνος (205-270 μ.Χ.), από τη Λυκόπολη της Αιγύπτου, δίδαξε στη Ρώμη, έγραψε μια σειρά από σύντομα δοκίμια με τον τίτλο *Ἐννεάδες* («συλλογή από εννέα»), όπου παρουσιάζεται η φιλοσοφία του μέσα από έρευνα ειδικών θεμάτων, π.χ. *περὶ εἰμαρμένης*, *περὶ αἰώνος* (= αιωνιότητας) κ.ά. Ο νους, η ψυχή, ακόμη και η ύλη, πηγάζουν από την ακίνητη πρωταρχή, το *Ἔν*, που ονομάζεται και αγαθόν. Ἐτσι, μοναδικός σκοπός της φιλοσοφίας του είναι η γνώση της θεότητας, που επιτυγχάνεται με την έκσταση και όχι με τη λογική. Υπαινικτικός στη γραφή, δύσκολος στο ύφος και τη σκέψη, ο Πλωτίνος εκφράζει τον πόθο του μυστικιστή, που συνταράσσεται από το πάθος και τον ενθουσιασμό, για να απελευθερωθεί από τους περιορισμούς της γήινης ύπαρξης και να ομοιωθεί, μέσω της έκστασης, με το θεό (*μυστική ένωση*).

Η επίδραση του νεοπλατωνισμού πήρε τεράστια έκταση και επηρέασε ακόμη και τους χριστιανούς συγγραφείς (Γρηγόριο Νύσσης, Διονύσιο Αρεοπαγίτη), ιδιαίτερα το μοναχισμό. Κείμενα του Πλωτίνου δημοσίευσε ο μαθητής του Πορφύριος από την Τύρο (3ος αι. μ.Χ.), που ενδιαφέρεται για την ιστορία της φιλοσοφίας, ενώ ο Διογένης ο Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.), από τη Λαέρτη της Μικράς Ασίας, έγραψε το έργο *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, σε 10 βιβλία.